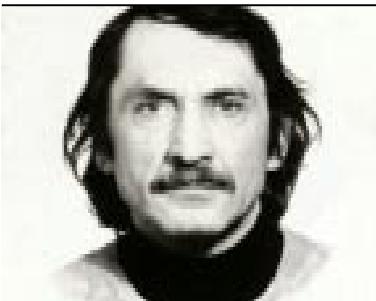

проза

проза

Канстанцін Тарасаў

...Божа, ці ведаеш ты, што немагчыма
выдумаць такое злачыства,
якое не было б учыненае людзьмі!..

Аўдытарская праверка ў Нясвіжы

альбо Скарб Нясвіжскага замку

Аповесць

Любімай Тацянцы

Прадмова

Шмат гадоў таму мне з маіх дасьледніцкіх інтэрэсаў давялося праглядаць у Нацыянальным архіве Літвы інвентары панскіх маёнткаў пазамінулага стагоддзя. У фондзе Радзівілаў (ф. № 1280) сустрэлася мне справа № 1755-1, атрыбуцыя якой гучала так: “Нататкі ўладальніка маёнтка Ветрын Віцебскай губерні пра ўладкаваныне прыбытковых рыбных сажалак. Узгадвающа князі Радзівілы”. Выкладаныне досьведу па ўладкаваныні таварных сажалак займала восем старонак, але да іх дададзены быў непараўнальна большы па аб'ёму рукапіс аўтара з яго прыватнага жыцця відавочна белетрыстычнага характеру. Абодва дакументы былі напісаны на рускай мове, і, цал-

кам магчыма, з гэтай прычыны літоўскіх дасьледнікаў не зацікавілі, ва ўсялякім разе, у навуковы ўжытак рукапіс нікто не ўключаў і нават нідзе пра яго ня ўзгадваў. У заказе на фотакопіі неабходных мне дакументаў пазначыў я і справу № 1755-1. Нядайна, разъбіраючы незапатрабаваныя запасы архіўных выпісак і мікрафільмаў, зацікавіўся я названымі нататкамі гаспадара Ветрына. На першай старонцы мелася прысьвячэнне: “Мільм майм унукам у старэчы вольны час занатаваная быль са мной. Для іх, маю надзею, будзе цікавай незвычайная службовая прыгода іхнага дзеда. 1851”. Ня ведаю, як былі ўспрынятыя запіскі ўнукамі аўтара, але мне яны падаліся цікавымі для сучаснага чытача. Яны ў перакладзе і склалі гэтую публікацыю, усе судовыя і вайсковыя дакументы, датычныя падзей 1812 году, пакінутыя на мове арыгіналу.

Справа аб карысталюбстве Прашэнне георгіеўскага кавалера

Уцягнуты ў гэтую гісторыю я быў у траўні 1816 году, на пятым месцы службы маёй у Аўдытарскім дэпартаменце Ваеннага Міністэрства. Ранкам таго дня генерал-аўдытар Закрэўскі выклікаў мяне да сябе ў кабінет і, прапанаваўшы прысессы, пацікавіўся:

– Пан палкоунік, вы знаёмыя са справай генерал-маёра Тучкова 2-га.

Па тону яго і па прапанове заніць крэсла каля стала я зразумеў, што генерала мала цікавіць мой адказ, калі ён нават будзе станоўчы, і што ён падрыхтаваў для мяне нейкую справу. Я адказаў, што начуты аб не-прыемнасцях генерал-маёра ў ваенны час, але наколькі яны вартыя веры не магу меркаваць. Пра Тучкова я ведаў толькі тое, што ён, калі быў дзяжурным генералам Малдаўскай арміі Чычагава, патрапіў у няласку і нават быў адхілены ад пасады ў часе выгнанья Напалеона, напярэдадні таго, як пачыналася раздача ўзнагародаў. Аднак па ваенным ведамстве ён лічыўся, хоць ня меў утрыманьня ўжо чацьвёрты год.

– Я таксама начуты плётак, – прызнаўся Закрэўскі. – Цяпер давядзеца-ца некаторыя ўдакладняць. Тучкоў быў адстаўлены ў студзені 1813 году па абвінавачваныні ў самавольнай канфіскацыі каштоўнасцяў ды іншых рэчаў, належачых князю Дамініку Радзівілу, да таго ж з немалым ценем падазрэння ў карысталюбстве. Цяпер генерал-маёр даслаў прашэнне на імя гасудара з “просьбою распорядзіцца о расследовании несправедливости, над ним учиненной”. Так пан Тучкоў сваё прашэнне сформуляваў, – падкрэсліў Закрэўскі. – Яно прышло ў Галоўны штаб, і я мушу дакласыці аб ім гасудару са сваімі прапановамі, але ў гэтым лісьце і, галоўнае, ў папярэдніх абставінах зашмат таямнічых загадак...

Закрэўскі зрабіў паўзу, якая нібыта рыхтавала мяне да ўспрыніцця важных таямніцаў, я адзягаваў тым, што паварушыўся ў крэсьле, паз-начаючы ўзмоцненую ўвагу, і тады таямніца была мне давераная.

– Гасудар неаднойчы ўзгадваў аповяды нябожчыка князя Рапніна пра неверагодныя багацьці, якімі валодалі дзед і дзядзька князя Дамініка Радзівіла – значыць, яны перайшлі да ўнука, – пра 12 залатых статуяў апосталаў, бачаных Рапніным асабіста ў нясьвіжскім замку, калі ён быў паслом імператрыцы Кацярыны ў Польшчы. Па яго словах, там залатымі злыткамі быў застаўлены падвалны пакой, памерам як гэты вось мой кабінет. І князь Адам Чартарыйскі таксама бачыў скульптуры ў замку на ўласныя вочы. Падлеткам ён там быў разам з бацькам. Аднак пасыля

візіту ў замак войскаў адмірала Чычагава ў рэляцыях ні аб зылітках, ні аб залатых скульптурах не паведамлялася. Быццам карова іх языком зылізала. Тучкоў у маладыя гады, пры імператрыцы Кацярыне, служыў у Літве, шмат пра мясцовых вяльможаў быў начуты. Таму: ці ўсё ім канфіскаванае дастаўлена ў дзяржаўныя ведамствы? Дзе, напрыклад, гэтая скульптуры кожная вышынёй ці ў локаць, ці ў поўны рост?

– А ў чым іхняя каштоўнасць для дзяржавы расейскай? – спытаў я, адчуваючы, што генерал-аўдытар атрыманае прашэнне ўжо з кімсьці абмяркоўваў і зараз паўтарае зусім не свае думкі.

– Ну для дзяржавы, можа і няма каштоўнасці, – адказваў Закрэўскі.

– Дзяржава нашая і большыя страты цярпела. А для гасудара, мяркую, каштоўнасць не ў грашовым вызначэнні, а па прававой значнасці сваёй. Статуі быццам бы былі здабытыя ці набытыя ў Стамбуле, гэта значыць маюць візантыйскае паходжанье. Нешта ня ведаю выпадкаў, каб хто-небудзь адміралам і генерал-маёрам дазваляў браць на добрую памяць рэчы з чужой маёмысці, тым больш такай даўніны залатую скульптуру. Гэтак у моду можа быць прынята, што кожны сам дасць волю ўзнагароджваць сябе ў памер уласнага разумення заслугаў... Таму, прашу, Андрэй Юр'евіч, падрыхтаваць для азнямлення ўсе належныя дакументы і скласці аб гэтай справе сваё поўнае меркаванье...

– Сёння ж і займуся, пан генерал-ад'ютант, – адказваў я, разумеючы, што нехта, над Закрэўскім вышэйшы, сурова выказаўся пра магчымасць кожнага ўзнагароджвацца сябе ў памер уласнага разумення заслугаў. Але пакуль што пад кожным разумеўся адзін Тучкоў...

– Вось і выдатна.

Службовы фармуляр

Пакінуўшы начальніцкі кабінет, я сказаў пісару адшукаць паперы генерал-маёра Тучкова 2-га па нашым дэпартаменце, што за чвэрць гадзіны было выканана. Справа генерал-маёра складалася, да майго зьдзіўлення, усяго з некалькіх аркушаў. Першым зьверху ляжаў ліст Тучкова ваеннаму міністру князю Аляксею Іванавічу Гарчакову ад 28 траўня 1813 году. У ім істотная для мяне частка знаходзілася напрыканцы:

«Я не знаю к чему приписать несчастье, с известного времени меня преследующее. Быв дивизионным генералом и потом корпусным командиром, по просьбе некоторых поляков, во время войны, их бунта, отослан в Минск, для объяснения по их просьбам, поданным по известному наущению, которых ничем доказать не могут; а я между тем четвертый месяц утесняюсь, проживая здесь. Я вижу, что службы моей не хотят. Но больно мне то, что я не так служил, как другие, и что вступался в полезные для Отечества предприятия, в которых хотя и показал успех, но наделал через то недовольных правительством. Кому как не вашему сиятельству, по обязанности вашей, предстоит способ помочь Некрасовцам, пресечь их ропот, и отвратить вредные от того последствия.

Меж тем никто не призывает меня к действующей армии делить с ней труды походной жизни и славу подвигов, а я числюсь в армии без должности и состою под следствием».

Прашэнне гэтае падалося мне безпадстаўным, нават адмысюла цымянным, быццам тайнапіс, – злосныя навучаныні палякаў і гоман някрасаўцаў не моглі мець суседства па розным сваім характару і паходжаныні. Мне здалося, што генерал Тучкоў старанна сваё прашэнне адточваў, абагульняючы розныя справы сваёй дзейнасці.

Ніжэй знаходзіцца сьпіс фармуляра Тучкова з Інспектарскага дэпартаменту. Ён быў прадатаваны траўнем 1812 году. З гэтага кароткага документа я даведаўся, што Сяргей Аляксеевіч Тучкоў, нараджэння 1767 годзе, быў прыпісаны да службы ў 1773 годзе, гэта значыць шасыці гадоў узростам, у 2-гі фузелёрны полк фузелёрам на сваім кошце, і значыць ў ім да 1783 году, праходзячы чыны сяржанта і штык-юнкера. Апошняе азначала, што ён съпецыялізаваўся па артылерыі і служыў у артылерыйскай роце пры палку. Далей пералічваліся паходы і бітвы, у якіх ён браў удзел.

“В 1788-1790 гг. воевал против шведов. В 1792-1794 гг. действовал против польских мятежников. При восстании мятежников в Вильне с целью истребить русский гарнизон, собрал свою команду, присоединил к ней другие войска, вышел из города, спас 16 орудий и знамена Нарвского и Псковского полков, отразил нападения поляков, взял их знамя и в плен роту пехоты с командиром ее подполковником Тетау, выжег предместье и бомбардировал город. За это награжден орденом св. Георгия 4-го класса. За отличные действия там же под Вильней и овладение укреплениями сего города награжден орденом св. Владимира 4-ой степени. В 1794 г. организовал роты конной артиллерии и за это награжден орденом св. Владимира 3-й степени. В 1796 г. укротил мятеж жителей Псковской губернии и за это награжден командорственным орденом св. Анны 2-го класса.

В 1801 – 1804 гг. находился на Кавказе, приводя к усмирению Грузию и Имеретию. Как гражданский губернатор Грузии организовалственные меры по прекращению эпидемии чумы, за что был польщен благодарностью государя.

В 1807 г. генерал-майор послан был на усмирение украинских иррегулярных полков, которое с успехом исполнил. Тогда же сформировал бригаду, которая вошла в 16-ю дивизию.

В 1808 г. командиром 16-й дивизии вступил в Молдавию, участвовал в турецкой кампании, находясь в Дунайской армии под началом Голенищева-Кутузова. В августе 1809 г. генерал-майор Тучков 2-й назначен комендантом крепости Измаил. В 1810 г. основал возле крепости посад, где поселились задунайские переселенцы.

В феврале 1812 г. представлен командующим армией Голенищевым-Кутузовым к награждению орденом св. Владимира 1-й степени.

Образован в артиллерии и фортификации, языками владеет немецким, французским и польским”.

Ніжэй старанным почыркам была зробленая прыпіска:

“В сентябре 1812 года Указом Сената крепость Измаил по просьбе жителей переименована в город Тучков”.

Што ж гэтакага генерал-маёра нарабіў у сьнежні 1812 году, дзівіўся я, што бліскучая кар’ера георгіеўскага кавалера была прыпыненая? Які грэх трэба было яму зрабіць, каб і праз чатыры гады пасыля падзеяў знаходзіцца ў сувядомым забыцці і падаваць прашэнье аб пераглядзе сваёй справы.

Скарга захавальніка княжых скарбаў

Яшчэ ў папцы была запіска, пададзеная аўдытарам Вялікай Дзеючай арміі ў 1813 годзе.

Я пачаў чытаць. Запіска паведамляла, што ў лютым 1813 году генерал-маёр быў адхілены ад камандаванья корпусам і пакінуты ў Менску для правядзення дазнаньня ў сувязі з абвінавачваньнем ў вялізных стратах,

нанесеных маёнткам Радзівілаў, з якіх князь Дамінік, уладальнік Нясвіжа, які здрадзіў прысязе на вернасць расейскаму імператару, у той час слу́жыў нашаму ворагу камандзірам польскага ўланскага палка ў корпусе маршала Мюраты. Скарга, якая заснавала справу, паступіла ў ваенны суд з менскага грамадзянскага суда, куды пазоўнік першапачатковага зъяўрнуўся. Была і копія перадачы справы, пазначаная лютым трэцяга дня 1813 году:

Из Минского гражданского в Военный суд

Минскому Военному губернатору Игнатьеву

*Дело о забранных сокровищах из несвижского князя Радзивилла замка
Ваше Превосходительство, милостивый государь*

*При сем препровождаю в копии переведенное с польского на рос-
сийский диалект донесение, полученное мною от управляющего
несвижским князя Радзивилла замком дворянина Альберта
Бургельского. Ваш суд усмотреть изволит, какие причинены
Молдавскою армию и господином генерал-майором Тучковым в этом
замке убытки.*

Людвиг Каменский

Была нарэшце, у справе і копія скаргі, адрасаваная галоўнаму камандуючаму Кутузаву, якая і паклала незвычайны канец вайсковай кар'еры Тучкова 2-га.

*“Ваше сиятельство,
Милостивый государь!*

*По отдалении из здешнего края настоящей войны и по наступлении
уже спокойствия за обязанность себе постановляю донести вашему
сиятельству яко главноуправляющий имениями и делами Его
сиятельства князя Доминика Радзивилла, ордината алыцкого и
несвижского о всех убытках, причиненных войсками в несвижском
замке.*

*Заведывая еще по поручению родителей упомянутого князя Доми-
нича Радзивилла Скарбницей или кладовою богатств и драгоценностей
по наследству трех Каролей в дом Радзивиллов поступивших, и
обязанный будучи присягою, чтобы таковой клад сохранялся для
памяти потомков того дома, не открывая онъ никакому наследнику
до тех пор, пока не будет иметь совершенных лет, в которых бы мог
познать ценность онъм редкостям по достоинству, и хранить такие
на память того дома, вследствие чего князю Доминику Радзивиллу,
ординату алыцкому и несвижскому, яко несовершенно еще летнему,
их не показывал, о которых князь по сие время не знал и не знает.*

*Но когда проходила Молдавская армия под командою генерал-адъ-
ютанта и кавалера адмирала Чичагова, в ее авангарде Татарского
Уланского полка полковник Кнорринг, прибывши 30 октября минувшего
года в Несвижский замок и быв уведомленным от несвижских евреев
о кладе в оном богатства князя, которое только я один открыть могу
и которое находится под моим заведыванием, тотчас приказал мне
отдать ему ключи от всего замка и показать Скарбец, или кладовую.
Таким образом, господин полковник Кнорринг, вошед в упомянутый
замок и найдя там открытыми на фронт все платья бывших князей,
разные старинные ковры, некоторую часть часов антикварных,
музыкальные инструменты и прочие веши, забрал ключи от того замка
и удерживал у себя, а ко мне и слугам приставил караул.*

*На другой день по прибытии господина кавалера адмирала Чичагова,
вследствие его повеления, приказано привести нас для съятия допро-*

сов, где спрятано богатство и драгоценности князя, к генерал-майору Тучкову, который сперва допрашивал нас словесно, потом приказал принести плетей и палок и сказал раздавать их взятым вместе со мной людям, и, наказывая и мучая их при нас, угрожал, что с нами так поступит, если не покажем того места, где спрятаны богатства и драгоценности князя Доминика Радзивилла.

Видя неизбежность такого наказания, которым угрожал нам своею строгостью генерал-майор Тучков, и страшась, дабы не быть битыми плетьюми, принужден был показать место, где были те богатства закладены наглухо каменною стеной. Тогда означенный генерал-майор Тучков приказал выломать стену и, войдя в тот лех, или пещеру, забрал в оной находившиеся там разные бриллианты, серебро, золото, равно и другие дорогие вещи. О чём уведомленный генерал-адъютант адмирал Чичагов, тотчас приехавши с другими генералами, приказал отобрать у оного генерала Тучкова ключи от кладовых означенного замка и, установивши там из господ генералов и прочих офицеров комиссию, сказал оной все дорогие вещи забрать, которая комиссия, исполняя повеление адмирала Чичагова, в том лехе, или пещере, забрала, а именно:

разные дорогие камни в коллекции от давних веков собранные; бриллианты как-то в штуках обделанные и необделанные, в коллекции собранные; табакерки серебряные и золотые, бриллиантами осыпанные, в большом количестве состоящие; также в немалом числе дорогих цен перстни разные; антики, в коллекции комплектованные; дорогой заграничный фарфор персидский; в большом количестве серебряную и золотую монету и медали в коллекции собранные; дорогие заграничные животиси хинские, турецкие наметы, или палатки, значительной цены; рыцарские латы и щиты, серебряные антики, старинную посуду, медали в разные коллекции собранные; гетманские и фельдмаршальские жезлы, или булавы, золотом оправленные и дорогими бриллиантами осыпанные; знак ордена под названием Святого Духа, и уборное платье к сему ордену составленное, жемчугом осыпанное; серебро и золото в разных особенных штуках; церковное серебро и золото, а более под названием монстранцы, совсем золотые и крупными высокой цены бриллиантами осыпанные; столовое серебро на несколько сот особ; разные в большом количестве шпалеры или обои, серебром и золотом вытканные; много разных часов; прибор королевского престола, рыштунок, или арсенал, в коллекции, то есть корабели и палации, сабли, мечи, в особенности меч папы Иннокентия, подаренный королю Яну Собесскому; в золото и серебро оправленные и бриллиантами осыпанные ружья в разных коллекциях и в знатном числе, конские золотые приборы, дорогими каменьями осыпанные; библиотека в большом количестве разных дорогих книг большим коштом собранная – словом все то, что только сами Радзивиллы, пррапрадеды князя Доминика собирали, равно что по наследованию трех Каролей в дом Радзивиллов поступило – весь клад.

Комиссия назначенная от генерал-адъютанта адмирала Чичагова, забрав все оное и уложив в ящики, наклада оными несколько десятков бричек, отдала их адмиралу Чичагову, который те брички с упомянутым богатством и драгоценностями забрал с собой – после чего остатки вещей: мебель, разные старинные хинские, турецкие и заграничные шпалеры, или обои, много ковров, рыштунок, сабли, палации, ружья, театральное и балетное платье, знатным коштом спрятанное,

зеркала разной величины и прочие дорогие вещи, когда уже генерал-адъютант адмирал Чичагов и его офицерских чинов подчиненные забрать с собой были не в состоянии, тогда позволили брать все это армии и евреям. Таким образом через трое суток беспрерывно вся армия, в ту пору в Несвижে и около оного находившаяся, все себе забирала. Главные архивы с разными привилеями и документами, равно экономическими бумагами, расчетами и прочими документами, которые удостоверяли и означали принадлежность именем князя и их границы, частью забрали, а частью поразбросали по разным местам.

По проходе адмирала Чичагова с армией в коротком времени, то есть 3 декабря прошедшего года, воротился таки до Несвижа господин генерал-майор Тучков с корпусом. Вошед, тотчас приказал полковнику казачьего полка Грекову взять меня в караул, содержать в голодном месте до тех пор, пока я еще им не открою каких-либо лехов или кладов. Таким образом был содержим несколько дней, наконец угрожали, что будут бить, как прочих, не давали даже воды пить. Словом мучили и наругались до бесконечности, но тогда не имел я чего более сказать, ибо все то забрано, что было ранее скрыто. Тогда генерал-майор Тучков гостиничную мебель, какие еще оставались кресла, шпалеры, зеркала, гардины, постели, часть библиотеки, конские уборы, арсенал, остатки серебра, скатерти и прочие вещи какие еще только оставались, приказал забрать. Весь замок, все погреба, лехи архива, библиотека и прочее разбито и разорено таким образом от господ адмирала Чичагова, генерала Тучкова, полковника Кнорринга и прочими их подчиненными.

Причинено в одном только князя Доминика замке убытку, полагая в соответствии драгоценностям, богатству и редкостям самым умеренным образом, на худой конец десять миллионов золотых, хоть, насколько мне известно, такие редкости и богатства никак оценить нельзя. Не касаюсь здесь тех убытков, которые уже причинены в фольварках князя, которых управляющий оными конечно не упустит донести вашей светлости. Я же со своей стороны что только до меня относится доношу яко главноуправляющий и в доказательство того, что все здесь описанное происходило по приказанию генерал-адъютанта адмирала Чичагова и что я вынужден был открыть показанные богатства, выданное мне свидетельство при сем представляю.

В Несвиже января 9-го дня 1813 года.

На подлиннике подписано Альберт Бургельский.

Перевод подписанный скрепил минского главного суда 1-го Департамента председатель Людвиг Каменский".

Ніжэй знаходзілася копія съведчаньня, выдадзеная няўдачліваму захавальніку княжацкіх скарбаў, якая не дазваляла сумнявацца, што занатаваныя ім фантастычныя падзеі мелі месца. Магчыма, не ва ўсім яго выкладаньне адпавядала праўдзе, і, як усе скажнікі, згушчаў ён чорныя фарбы, але ўсё ж я дужа быў зьдзіўлены пералікам аднятых каштоўнасцяў і прозвішчамі асобаў, якія гэтае выніцыце ня толькі блаславілі, але і выканалі з асабістым сваім удзелам. Ня менш дзіўнымі падаліся мне слоўы "галоўнаўпраўляючага" Бургельскага аб непаўнагадовым узроўні князя Дамініка Радзівіла, хоць было вядома, што ён у нашэсьце 1812 году камандаваў 8-ым уланскім палком Варшаўскага герцагства. Не юнаком жа сямнаццаці гадоў заслужыў ён эпалеты палкоўніка і гонар быць у гвардыі Напалеона. І ўжо зусім ня верылася, што паўнапраўны гаспадар

Нясьвіжа ня бачыў скарбаў, чакаючы, калі пан Бургельскі палічыць яго вартым зірнуць на спадчынныя фамільныя багацьці. Само съведчаньне, на якое паказваў Бургельскі, было звычайнай формулай для рэквізіцыяў ваеннага часу, але ўжыванье яго ў адносінах залатых і сярэбраных рэдкасцяў падалося мне вельмі недарэчным.

Свидетельство

Главнокомандующим Западной армией и кавалером Чичаговым данное управляющему князя Радзивилла шляхтичу Альберту Бургельскому, что он вынужден был показать, где хранятся клады помянутого князя Радзивилла.

Ноября 2 дня 1812 года в Несвиже

Дежурный генерал генерал-майор Тучков.

Аб чым жа цяпер генерал-маёр просіць гасудара, зьдзіўлена думаў я, дачытваючы гэтую дакументацыю, як мяркуе пераканаць у адсутнасці сваёй віны? Міжволі ўзынікалі ў маёй памяці параграфы Палявога Крымінальнага Укладаньня, цалкам прыдатныя да гэтай ситуацыі і дзеяньняў, але ня ўжытыя. Калі Кутузав адхіліў генерал-маёра, вядомага яму асабіста па турецкай вайне, а рашэнье ягонага лёсу пакінуў на волю судовых чыноўнікаў, то праўду гаворыць генерал-аўдытар Закрэўскі, тут дастаткова цёмных загадак. Бо толькі з-за славы братоў сваіх мог быць ужо дараваны. Старэйшы брат яго загінуў у Барадзінскай бітве, ды так, што цела яго, зъмятае пяхотай і конніцай не ўдалося адшукаць. І малодшы брат на tym жа полі ў бітве съмяротна парапенены памёром. Нічога з такіх бедстваў сям'і не палічылі патрэбным узгадаць, і вось ужо чацверты год Тучкоў 2-ті адніяты з вайсковага жыцця.

Разважаючы пра гэта, я зусім не парадаваўся, што выбар генерал-аўдытара для складаньня адказнага меркаваньня прыпаў на мяне. Разважыць ступень віны ў такой справе ніяк нельга без дадатковага рассыльданьня. Калі што і ўзяў сабе Тучкоў, то трэба ведаць што, у якой колькасці. Апытаўніце самога генерал-маёра не задокументаванае, ва ўсялякім разе ў справе адсутнічае. Дзе той абоз з мноствам брычак, напоўненых скарбамі, што павёў за сабой камандуючы 3-й арміяй Чычагаў? І ў якіх баявых дзеяньнях браў удзел генерал-маёр Тучкоў з 2 лістапада па 3 сінегня, калі недабітый карпусы Напалеона прабілі атачэнне на Беразіне і ўратаваліся з расейскай тэрыторыі? Які баявы маршрут прывёў генерала ў Нясьвіжскі замак паўторна?

Дзіўны загад адміrala

Цікаўнасць мая была гэтак нецярплівая, што я скіраваўся ў Інспектарскі Дэпартамент адшукаць загады і распараджэнныі за 1812 год, якія адносіліся да генерал-маёра Тучкова, і знайсыці Журнал баявых дзеяньняў арміі адмірала Чычагава.

Неўзабаве, гартаючы старонкі хронікі Малдаўскай, перайменаванай пазней у 3-ю, армії, знайшоў я цікавы для мяне перыяд. З фармальнага боку ўсе лістападаўскія і сінегнянскія рухі генерал-маёра Тучкова выглядалі абрэгунтаваны. Згодна з загадам, падпісаным адміралам Чычагавым 10 лістапада, Тучкоў атрымаў камандаваньне 2-м корпусам, які дадаваўся да 3-й арміі на загад гасудара. Папярэдні яго камандзір генерал-лейтэнант Фёдар Фёдаравіч Эртэль тады ж быў прызначаны генерал-паліцмэйстрам усіх дзеючых армій. Тучкову, можна лічыць, паshanцавала. Чычагаў узняў яго з дывізіённых у карпусныя камандзіры. У лістападзе у гэтым корпусе знаходзіліся ў шыхтах да 10 тысячаў салдатаў. Корпус базаваўся паміж Мазыром і Рагачовым. 18 лістапада Тучкоў атрымаў загад рухацца

на Менск на злучэньне з арміяй Чычагава. Генерал-маёр абраў маршрут, які прывёў новыя палкі ў чароўны для яго замак Радзівілаў. Хутчэй гэта съведчыла пра недахоп шляхетнасці Тучкова – ня кожны рэквізітар двойчы наведвае абабраны маёнтак.

Было ў Журнале яшчэ адно датычнае скарбаў распараджэнне, якое зьдзівіла мяне напачатку датай – 9 студзеня 1813 году. Праз зьбег нейкіх абставінаў менавіта ў гэты дзень у губернскім Менску старшыня 1-га дэпартаменту Галоўнага суда Людвіг Каменскі перакладаў з польскай мовы скаргу нясьвіжскага захавальніка скарбаў Альберта Бургельскага. Сваё ж распараджэнне адмірал Чычагаў аддаў, знаходзячыся ў Бронбергу, калі нашыя войскі рухаліся за межамі імперыі:

Генерал-интенданту З-й Западнай армии Рахманову

Из числа добычей взятых ввереною мне армию от неприятеля в Несвиже, находящихся ныне в Минске, предписывают Вашему превосходительству:

*1) древние медали и монеты отправить в Харьковский университет,
2) вообще церковные вещи отослать в Московский собор,
3) самые редкости и древности препроводить к действительному статскому советнику Валуеву в Москву,*

4) все прочие за тем остающиеся, которые имеют весьма мало значения, продать с аукциона и сколько будет выручено денег пожаловать в церковь и Валуеву вещам доставить реестр.

Главнокомандующий армии Чичагов.

Што за вострая патрэбá здарылася, каб расправіца з такой хуткасцю з нясьвіжскай здабычай, не разумеў я сутнасць радыкальнага распара-джэння. Стаяў пад аховай у Менску абоз, і няхай бы стаяў да разгляду съпецыяльнай, гасударам прызначанай, камісіяй. Дзе Прусія, дзе Менск? Ці генерал-інтэндант Рахманаў мог быць знаўцам каштоўнасцяў? Нагул маглі выправіць абоз у Пецярбург. Хіба ня лепш правесці аўкцыён “непатрэбнага” там? Ды і хіба бралі ў абоз рэчы “зусім малой значнасці”, каб трymаць пры іх варту, а потым прадаваць з малатка насельніцтву, зъяднеламу за паўгады разбуральны вайны? Не атрымлівалася скласыці яснае меркаванье нават у агульных рысах. Я сказаў пісарам зрабіць копіі з усіх знайдзеных дакументаў, каб заняцца гэтым дзіўным здарэннем мінулай вайны.

Мой маёнтак

Разбураная сядзіба

Тут, мілья мае ўнукі, я мушу крыху збочыць ад тэмы, каб праліць съвято на сваё маёmasнае становішча ў тыя дні, якое пасунула мяне з палкавых камандзіраў у обер-аўдытары. Па прыродным харектары сваім ніколі ня быў я старанным служакам, тым болей ня меўся ім стаць на чыноўнай службе. Маці казала мне, што я падобны на дзеда, яе бацьку, – той быў надта дзейны, калі прымушалі абставіны, а калі не прымушалі, аддаваўся сузіральnamу настрою, не імкнучыся ні да публічнай дзейнасці, ні да съвецкіх забаваў. Бацька мой наадварот быў энергічнай натуры, хвіліны ня мог пасядзець без занятку, у сядзібе сваёй нудзіўся ад бязьдзейнасці, а ў мушкецёрскім палку, якога быў палкоўнікам, адразу маладзеў, нібыта выпіўши жывой вады. З гэтай прычыны ня мог ён дапусціць, каб я вырас сядзібным цельпуком, як жадалі для мяне дзед з бабуляй, і выправіў у кадэцкі корпус. Стаяў я афіцэрам, але з патаемнаю марай вярнуцца да свабоды ўчынкаў няхай і на малым абшары свайго

маёntку. Калі можна так парадунаць, то ў сядзібе я адчуваў сябе бліжэй да прызначэння, пастаноўленага мне небам, чым на палкавым пляцы.

Таму мяркуючы аб шляхах адшуканья прауды ў справе генерал-маёра Тучкова, найперш я падумаў, што ўзынікае добрая магчымасць наведаць Ветрын – маёntак па маці ў Віцебскай губерні, дужа пацярпелы ад французаў. Пасыля гібелі бацькі майго ў шведскую вайну ў Лядовым паходзе 1809 году стаў я спадчыннікам бацькавага маёntка ў Пскоўскай губерні. Але маці, пабыўшы год ўдавой, прыняла прапанову руکі ад свайго аднагодка, які з бацькавым маёntкам меў мяжу. Яшчэ перад вайной мусіў я атрымаць грашовую кампенсацыю ў сорак тысячаў за саступку на карысць маці бацькавага маёntка, нашмат большага па лясных і ворыўных угоддзях. Аднак выплата гэтых сродкаў, як часцяком здараеца між сваякамі, зацягнулася. З пачаткам напалеонаўскай кампаніі згубіўся я на дарогах ад Вільні да Масквы, удзел мой у Барадзінскай бітве і вялізныя ахвяры, што пацярпела там армія, спарадзілі чуткі і аб маёй гібелі. Думаю, тады быў я шчыра матуляй аплаканы, але адначасна зваліўся з карка новага сужонца яе груз кампенсацыі. Потым атрымалі маці і айчым маё пасланыне з Францыі, і зноў, спадзяюся, былі сылёзы радасці ў яе і сум у ейнага спадарожніка жыцця, потым я быў паранены і зноў зынік ў безъвядомасці. І толькі напачатку 1815 году ўдалося паведаміць з аказіяй, што з ласкі божай застаўся я жывы і еду на пабытку ў *свой* Ветрын, і буду ўдзячны парадзіцельніцы маёй, калі зможа яна перадаць гроши, бо пасыля лазарэтаў і шпіталю зусім застаўся *бяз сродкаў*. Пісьмо ў адказ з апісаньнем мацярынскага шчасця я атрымаў, але без дадатку грошай. Відаць, адчулу матуля з айчымам, што гасудар, набыўшы выдатны настрой на парадзе войск, загадаў узнагародзіць афіцэраў выплатай запазычанасцяў па жалаваныні за шэсцьць месяцаў, атрыманыне якіх і надало мне сілы для вандроўкі на радзіму.

Маёntак Ветрын Аршанскаага павету, хоць і быў ён удвая меншы за пскоўскі, любіў я болей. Тут пад прыглядам бабулі я ўзрастай, і ўсе мае вакацыі ў кадэцкія гады праходзілі тут, усе азёры тут былі мне знаёмыя, і ўсе съцежкі ў лясах, і ўсе мясцовыя людзі, словам, на гэтай зямлі я адчуваў сябе сваім.

Таму пасыля пераможнага паходу арміі ў Францыю і падзеньня тырана, які прынёс незылічоныя бедствы єўрапейкаму і расейскому жыхарству і надта адчуvalынія, як стала неўзабаве вядома, асабіста мне, я, ачуняўшы ад штыковай раны, прыехаў выздараўліваць у родныя мясыціны. Цяжка пераказаць сум, які ахапіў мяне, калі замест радавога гнязда, убачыў я руіны, ужо ablubаваныя палыном. З усёй утульнай сядзібы ацалелі вартоўня пры каменных слупах брамы і флігель, у мірныя дні займаны эканомам. Сядзібны дом паловаю пагарэў, а мансарда згарэла цалкам. Папялішча засталося ад стайні і хлявоў, павець стаяла, але ўсе брычкі, вазкі і калёсы былі рэkvізаваныя захопнікамі. Круглы кветнік перад домам зарос пустазельлем, сад прыкметна зьдзічэў, адбіткам запусыцення было познанчае кожнае памятнае мне месца.

Як даведаўся я ад сялянаў, у доме май кватараўавай непрыяцель, а менавіта баварцы, яны і спалілі сядзібу. Па словах жа былога нашага конюха, ня самі ўдзельнікі нашэсця спалілі дом, а мясцовыя патрыёты з маіх жа сялянаў, узначенія энергічным і зладзеяватым мужыком з прозывішчам Салавей. Партызанамі было вырашана спаліць захопнікаў, што аднайчы ўначы і было ўчынена. Аднак, як высьветлілася з допыту, праклятыя баварцы ў пажары ацалелі, павыскоквали ў вокны, ахвяраю ж барацьбы з ворагам на тэрыторыі майго маёntка апынулася выключна мая маёmascь

– збудаваны прадзедам дом і ўсё, што ў ім знаходзілася. Баварцы ж, якім пащасціла ўратавацца ад агню, тым ня менш ня збеглі ад помсты – іх узялі на вілы, доказам чаго была вопратка маіх сялянаў ды іхніх паросткаў, перашытая з трафейных мундзіраў. Пры рэканструкцыі карціны гэтай пераможнай бойкі, склалася ў мяне моцнае падазрэнне, што ветрынскія мсыціўцы падпалилі дом паслья ўцёкаў ворага, папярэдне яго абрабаваўшы. Ва ўсялякім выпадку, калі я выказаў Салаўю такую сваю здагадку, вочы гэтага самазванага правадыра па-зладзейску забегалі, хоць рука лёгка ахрысьціла галаву і сэрца, а язык без замінкі выдаў клятву, што зрабіць гэтак супраць *свайго пана* ніхто б ніколі не асьмеліўся. Ведаючы яго з гадоў дзяцінства як хітрага хлуса, ня мог я паверыць ягонай клятве, але ня меў і доказаў яе злачыннасці. Каму мне было жаліцца? Склалася, што апроч крыві сваёй усклаў я на ахвярнік перамогі і сядзібны дом з усім яго зъмесцівам і будучыя сродкі ад маёнтка. Разбурэнны, якія пакінуў у краі непрыяцель, не дазвалялі спадзівацца на прыбытак з маёнтку, працоўнае насельніцтва якога складала вёска ў трыццаць двароў. І ў мірныя часы гэтыя прыбыткі не перабольшвалі дзесяці тысячаў, а цяпер, паслья рэквізіцыі акупацыйнай адміністрацыі і страты цяглых коней, былі ў відочным мінусе.

Шчырая радасць маіх сялянаў

Адзінае, што суцяшала мяне ў гэты пасльяваенны візіт на радзіму, – шчырае зьдзіўленыне з доляй радасці на некаторых сялянскіх тварах; аказалася, што вясковая пагалоска лічыла мяне забітым французамі. Для простадушных маіх падданых я быццам бы зъявіўся з таго съвету. Радасць, як заведзена, мела практичныя прычыны – набыцьцё гаспадара ў выглядзе *свайго добраага пана*. Пужала ж іх зъяўленыне больш жорсткага, якім па іхнім перакананыні, трэба зазначыць небезпадстаўнаму, быў другі муж маёй маці. Да іх радасці, ён тут не аб'яўляўся, што нарадзіла сярод мужыкоў спадзею, што гаспадары і ўлады на іх забыліся, і можна будзе непрыкметна *жыць для сябе*. Наіўнасць простых людзей лёгка зразумець – многія з іх нічога ня бачылі ў жыцці апроч кірмаша ў павятовай сваёй сталіцы, якой і абмяжоўваўся ў іхнім разуменыні рэальны съвет. Усё астатніе па-за яго межамі прыналежала да казачнай сферы – як трывізяўтае царства.

Склаўшы разам сабраныя па драбніцах звесткі, я папрасіў Салаўя назваць чальцоў ягонага баявога аддзелу. Пералік імёнаў пераканаў мяне ў тым, што ўсе яны паходзілі з сем'яў *былых кантрабандыстаў* і, значыцца, мелі прыроджаныя ці прыщчэпленыя бацькамі звычкі незаконнага абарончага. Паслья далучэння Віцебскай губерні да Расіі ў 1772 годзе наш мясцовы цэнтр Талачын аказаўся расьсечаны на дзве часткі новай мяжой па рацэ Друць. У мястэчку былі пабудаваны мытныя магазіны, браўся падатак з імпартнага тавару, там жылі даглядчыкі і аб'ездчыкі, па адным на пяць вёрстаў, а ўсяго дзесяць чалавек. Забясьпечыць на такім працягу мяжы надзейную абарону ад кантрабанды яны не маглі, ды, зразумела, і жаданыя такога ня мелі, прыцягваючы да супрацьзаконнай дзеянасці сялянаў. Бацька Салаўя займаўся гэтым промыслам і прывучыў да яго сына. Але і іншыя прыгонныя майго дзеда, схільныя да рызыкі, па начах выпраўляліся на таемныя сустрэчы з такім ж парушальнікамі дзяржавай мяжы з польскага боку, і глухімі сцежкамі пераносілі забаронены

тавар чарговаму звяну кантрабандыстаў – у асноўным гэта быў тытунъ. Дзед, як апавядала мне бабуля, заплюшчваў вочы на такі адхожы занятак сваіх земляробаў, атрымліваючы, відаць, адкупное натурай ці манетай. Перанос межаў у 1793 годзе ў бок Польшчы быў усپрыняты мясцовым жыхарствам як бязылітаснае скасаваньне прывілеяў і эканамічнае катасрофа. Зьяўленыне ў 1812 годзе баварцаў абудзіла заснулыя рэфлексы. Таму, гледзячы ў хітрыя вочы Салаўя, я авбясьціў яму сваё жаданьне, каб усё, з дому майго зьніклае, вярнулася калі не на свае месцы, дык у недагарэлья пакоі. А інакш мне прыдзецца правесыці *жорсткае даследаваньне* сярод удзельнікаў партызанскай вайны на маім сядзібным участку.

На працыгут наступных некалькіх начай у дом непрыкметна вярнуліся некаторыя кнігі з бібліятэкі дзеда, нават партрэт яго ў раме, люстэрка, два пісталеты, сядло і груд неабходных гаспадарчых рэчаў ад хамутоў і рыдлёвак да бронзавага падсвіечніка і дзясятка васковых сьвечак.

Са Смаленскай бітвы быў у мяне ў дзенішчыках немалады салдат нашага егерскага палка, удачлівы, разумны, пісьменны і надзейны. Звалі яго Дзяніс. Яшчэ ў 1813 годзе па заяўленым мной сьпісе атрымаў ён Знак Ваеннага ордэна, што паляпшала яго будучыню пры выхадзе ў ветэраны. Паколатыя штыкамі ў бітве за Парыж, апынуліся мы разам у шпіталі, хоць і ў розных пакоях, але ў адным манастырскім будынку. А потым разам дабіраліся на радзіму. Служыць яму заставалася тры гады, і ён імкнуўся заставацца пры мне, а мне не хацелася шукаць новага чалавека. Заняўшы флігель, я пасяліў Дзяніса ў вартоўнню, ператвораную адначасна і ў кухню. Два месяцы жылі мы бівачным у адносінах да камфорту жыцьцём.

Сярэбаны скарб майго прадзеда

Салавей, якога за дзелавітасць я прызначыў старастам, сабраў людзей на талаку, і сядзіба атрымала нейкія прыкметы жылога кута. Вечарамі, калі загараліся на небе зоркі, запальваў я сьвечкі ў падсвіечніку і садзіўся чытаць захаваныя кнігі мінулага стагоддзя. Сумна трапяталі агенцічныя, кроплі воску расплываліся ў лужыцу на стале, позірк мой сылізгацеў па радках цяжкаважкіх перакладаў вальтэр'янаўскіх аўтараў, і ўзгадвалася мне, як некалі, у дзіцячыя мае гады, бабуля сядзела за столом і пры сьвічках чытала праз павелічальнае шкло нейкія загадкавыя творы. Магчыма тыя ж, што ляжалі цяпер перада мной. І аднойчы ноччу сярод кранальных успамінаў прыгадаўся мне даўні аповяд бабулі пра свайго цесьця, прадзеда майго, будаўніка гэтай сядзібы. Трымаючыся старых звычаяў і прыкметаў, ён, калі пачалі класыці падмурак, закапаў у цэнтры яго куфэрак з золатам – на шчасціце, каб не выводзілася з нашага дому багацьце. І вось хачу адзначыць такую дзіўнасць – некалькі вечароў, як толькі садзіўся чытаць, прыгадвалася мне гэтая бабуліна гісторыя – але як нейкі мілы кур’ёз з даўнінага жыцьця, і ніякіх прагматычных пачуцьцяў у мяне не ўзынікала. Але ў нейкі вечар я раптам усپрыняў аповяд бабулі пра золата ўсур’ёз, і нават уразіўся абыякавасці сваёй – чаму лянуюся праверыць, а калі сапраўды ляжыць у адкрытым цяпер падмурку сямейны скарб, не дарэмна ж гэтак настойліва прыгадваецца гэтая падказка любімага мной чалавека.

Ці варта казаць, што я дрэнна спаў і з сонейкам быў на нагах. Першае абыследванье дому паказала мне, што дзъве дыяганалі прамакутніка, створанага падмуркам, перакрыжоўваюцца ў пункце, які знаходзіцца пад навыгарэлымі масыніцамі сенцаў.

Схапіўшы сякеру, я абнадзеяна прыступіў да справы. Масыніца была прыбіта капейкавымі цвікамі, і я аддаў нямала часу, каб прыўзыняць першую дошку. Да таго ж яна не хацела адрывацца ад суседніх масыніцай і неяк адчайна рыпела, быщам прасіла аб літасыці. Такі трывожны шум маёй працы абудзіў у вартоўні Дзяніса, ён прыбег, падазраючы нейкую бяду ці непрыемнасць, і быў зьдзіўлены майм цясяльскімі намаганьнямі, ня бачачы ў іх зразумелага яму сэнсу. Хутчэй па звычыі служыць свайму пану вырашыў ён прапанаваць паслугі:

– Ваша высокаблагароддзе, што ж вы мне не сказали, я ў момант аддзяру...

У туую ж хвіліну прыкметці я на сядзібнай алеі таропкага Салаўя. Падобна лісе, абуджанай далёкім голасам нясушкі, паспяшаў ён цяпер на цьмяны сігнал, які сыходзіў з сядзібы. Адчуваючы таямніцу, ён таксама прапанаваў сваю дапамогу – ня мог *пан* праста так поркацца з бруднымі дошкамі.

Адказам майм быў сухі загад абодвум выдаліцца. Гледачы мае адышлі на пэўную адлегласць, якая дазваляла, аднак, назіраць за маёю працы.

Нарэшце мне ўдалося падняць дошку таўшчынёй з два дзюймы, другую і трэцюю падняў я ўжо з меншымі намаганьнямі. Вачам майм адкрыўся ў неглыбокім падпольлі пакрытым пылам камень невялікага памеру, якім прынята масыціць вуліцы, менавіта сярэдні пункт ён акрэсьліваў. Для зручнасці адарваўшы яшчэ пару масыніцай, я скокнуў у падпольле і, ссунуўшы камень у бок, пачаў капаць. Двух гледачоў гэтага майго занятку, прыкмячаў я, разыдзіралі пякельныя пакуты цікаўнасці. Хоць гэта ніяк іх не датычыла, але не маглі яны разысьціся па сваіх справах з навырашанай загадкай – што ён там, у падпольлі, *шукае*, што там можна знайсці? Напружаныя іх твары адлюстроўвалі пытанье аба таямніцы, якую я захоўваў ад іх, – бяз веданьяня яе адчувалі яны сябе абдзеленымі і па-сіроцку чакалі хоць нейкай яе часткі. Пясчаную засыпку капаць было няцяжка, і яма хутка паглыблялася. На глыбіні ў локаць рыйдлёўка грукнула аб жалеза – гучаныне званоў ніколі мяне так не хвалявала, як гэты глухі сігнал або сустрэчы са скарбам; сэрца маё моцна забілася, і неўзабаве ў маіх руках апынуўся вызвалены са стагадовага зыняволеняня жалезны куфэрчак, месцамі ўзяты ржой. Намагаючыся яго адчыніць, зьведаў я ашаламляльнае пачуцьцё зьдзіўленняня і ўдзячнасці бабулі за яе расказы, а прадзеду за прадбачлівы клопат. Але пачуцьцё гэтае моцна саслабела, калі ўдалося адкінуць вечка – ляжала ў куфэрку адна сярэбаная манета, шведскі талер, сучаснік Карла XII.

Рэч гэтая, у якую я ўглядаўся, магнетычнай сілай цікаўнасці прыцягнула да мяне абодвух назіральнікаў. У вокамгненьне яны апынуліся побач.

– Шанцуе вам, ваша высокаблагароддзе, – ветліва адгукнуўся на маю знаходку Дзяніс, не хаваючы расчараўваньня. – Вось бы вядзерца такіх!

Салавей жа, як было напісаны на яго твары, адчуваў шкадаванье, што за некалькі гадоў маёй адсутнасці не даўмеўся сам узяць у рукі рыйдлёўку.

Загадаўшы Дзянісу згатаваць съяданак, я вярнуўся ў свой флігель і

за сталом пачаў разглядаць дарунак прадзеда. На ўнутраным баку крышкі прыкметны былі нейкія ўпарадкававаныя драпіны; прыгледзеўшыся, я прачытаў пасланьне векавой даўніны, напісаное лацінскімі літарамі: “У заклад ічасція. Павел і Феліцыя Стоўскія. 1724 год”.

– Дзяды мае, дзяды! – уздыхнуў я ў адказ на старадаўнія шчымлівія іх словаі. Ці было шчасьце, і ці магла распавесці аб ім манета, якую продкі мае ахвяравалі духам сядзібы? Я адчуў сябе неразумным разбуральнікам чужой таямніцы і выкрадальнікам скарбу, ня мне прызначанага. Сарамліва схаваў я манету ў куфэрак, пайшоў у зруйнаваны сядзібны дом і вярнуў прадзедаў заклад на ранейшае месца. Бяз съведкаў і назіральнікаў, толькі сумленыне папікала мяне за дзіцячае жаданьне выратавальнага падарунку...

Сустрэча з жонкай суседа

Калі б маўнтак быў у лепшай захаванасці, не памарудзіў бы я выйсьці ў адстаўку, але нават сядзібу падняць з руінаў і накрыць дом гонтам мог я толькі планаваць. Планы гаспадарчай скіраванасці мяне ў гэты час болей за ўсё іншае і суцяшалі. Сеўшы выкурыць люльку пад старым клёнам каля напаўзгарэлага дому, я аглядаў даволі нудны пейзаж сядзібы, і бачыліся мне круглая сажалка ў садзе, а за ёй рыбныя сажалкі, поўныя карпаў, а на пустцы за садам – гаспадарчы двор з галандскімі каровамі, а на пагорку, дзе цяпер без карысыці дзымулі вятры, высокі вятрак з размашыстымі крыламі, а на рацэ вадзяны млын з чароўным шумам вадаспаду на запрудзе і абозы з зернем да млына ў бясконцай чарзе. Малюнкі гэтых, народжаныя ўсъведамленнем беднасці, сілкаваліся мaimi нямецкімі і французскімі ўражаньнямі, якія атрымаў я ў замежным паходзе войска на Парыж. Аднаго не хапала дзеля зьдзяйснення мары – сродкаў; калі б вярнулі мне маці з айчымам доўг – не паехаў бы я шукаць службу. Але вёска без адзінага каня і каровы не магла вярнуць маўнтак да жыцця. З верай у свае гаспадарскія планы выбраўся я ў кампаніі Салаўя і Дзяніса ў Оршу, дзе выбралі мы двух цяглавых коней мясцовай літоўскай пароды, званай “конікам”, і неблагога трохгодку пад сядло. Яшчэ адной неабходнай пакупкай сталі чатыры каровы, якія я аддаў пад дагляд шматдзетным сем'ям. На гэтых разумных набытках, якія крыху ўмацавалі гаспадарку, рэсурсы мае скончыліся...

Атрымаўшы верхавога каня, наважыўся я на прагулянку па знаёмых дарогах. Бліжэйшым суседам майм быў Лявон Сакольскі, з ім некалі ў падлетках праводзілі мы разам канікулярны час, у мяне захоўваліся да яго самыя лепшыя сяброўскія пачуцьці. Бацькоўская воля, як ўжо я ўзгадваў, накіравала мяне на ваенны шлях, бацькі Лявона для свайго сына аддалі перавагу мірным заняткам – паслаўшы ў Полацкі калегіум і ва універсітэт. Калі мы бачыліся апошнім разам ён быў удачлівы віленскі адвакат, а я – егерскі маёр у 3-й дывізіі, якая стаяла паблізу Вільні. Па словах Салаўя, Сакольскі ваяваў з намі ў літоўскіх палках, сфарміраваных Напалеонам, і з вайні не вярнуўся, цяпер гаспадарыла ў сядзібে яго жонка ці, магчыма, удава.

Мінаочы сядзібу Сакольскіх убачыў я, што ў адрозненьне ад маёй яна не пацярпела. Ва ўсялякім выпадку і дом быў цэлы, і ўсе іншыя пабудовы пазъбегнулі агню. Мае ж як прыналежныя расейскаму афіцэру

баварскія ды французскія рэквізітары фуражу і прадуктаў, зразумела, ня мелі падставы шкадаваць. З гэтай жа прычыны і з сялянскіх маіх двароў вымелі ўсё, што прыкметліа іх пільнае вока. Салавей запэўніваў, і гэта быў нячасты выпадак, калі я верыў яго словам, што рэквізівалі ўсіх кароў і коней, авёс і сена, жыта, гарох, крупы, ну ўсё, што гаспадар не паспелу добра скаваць. А яшчэ садралі па тры сярэбраныя рублі з кожнага двара. А да тых, хто служыў французам, ставіліся з большай літасцю.

Цяпер жа ў маёнтку Сакольскага маятнік лёсу хіснуўся ў іншы бок. Такі вось свавольны пераменны расклад мае ўдача. Каля брамы, якой у нас па звычцы азначаюць уезд у шляхецкую сядзібу, убачыў я жонку Сакольскага – маладую абаяльную прыгажуню з яркасінімі вачымі, якія прamenіліся дзіўнай сумесцю пяшчоты і моцнай волі. Звалі яе пані Аляксандра, некалі Лярон, у адзіную, здаецца, нашу сустрэчу, так яе прадставіў. Побач яе стаяла дзяўчынка гадоў пяці, рысамі твару падобная на маці, але зялёныя вочкі дасталіся ёй ад Сакольскага. Спыніўшыся каля іх, я павітаўся, не сыходзячы з каня, і вырашыў называцца – ваш сусед, Андрэй Лунін.

– Я вас памятаю, – прыветліва адказала Сакольская. – Вы да нас заяджалі некалькі гадоў таму.

Я згодна заківаў, мне таксама той даваенны візіт быў памятны, тады дачка яе, адзетая ў карункавы каптурчык і накрытая ружовай карункавай посыцілкай спала ў маленькім ложку, абкружаная ўвагай шчаслівых бацькоў. За прамінулыя гады гэты маленькі анёл ператварыўся ў чароўную дзяўчынку. Тэмы для размовы не было, распыштываць аб Сакольскім, зыніклым на вайні супраць нас, здалося мне недарэчным, чамусьці я засаромеўся спытаць аб ім.

– Ці хоча паненка, – звярнуўся я да дзяўчынкі, – пакатацца вярхом?

Яна зірнула на маці, чакаючы дазволу, тая ёй дазволіла.

Я схіліўся, падняў малую і пасадзіў наперадзе сябе.

– Як тваё імя? – спытаў я.

– Аленка, – назвалася яна і шчыра ўсьміхнулася.

Жадаючы даць ёй задавальненіне, я пасакаў да Другі, і дзяўчынка была ў захапленні, калі на водмелі мой конь фантанамі распышыўся ваду.

І нашто, думалася мне, панесла Сакольскага з юрыстаў у войска? Жыў бы ў сваім маёнтку, ня маючы абавязку ваяваць. Сядзеў бы ціха, як казала моя бабуля, ня зьведаў бы ліха. Шмат хто так пераседзеў тыя бурлівія падзеі. Што зъмянілася б для яго на гэтай зямлі з перамогай Напалеона? А ўжо і самога няма, і дачку сваю з жонкай пакінуў на бедствы. Даставіўшы Аленку да маці, якая чакала нас каля брамы, я ўсё ж набраўся рагучасці спытаць, што з Ляронам, дзе ён. Радасць, якая прамільгнула ў вачах Аляксандры пры маім пытанні, растлумачыла мне, што сусед жывы, а пачуў я, што ён быў у палоне і хутка павінен вярнуцца. “Дзякую богу!” – шчыра парадаваўся я.

Прыемныя наступствы добрага ўчынку

Набліжалася восень з дажджамі і раскіслымі ў балаты дарогамі – самы нязручны час для далёкіх паездак. Склаўшы для Салаўя гаспадарчы наказ, я выправіўся ў Пецярбург вызначацца са сваім становішчам. Дабразычлівасцю лёсу магу патлумачыць, што на другі дзень прыбыцьця майго ў сталіцу, ля ўваходу ў ваеннае міністэрства аклікнуў мяне

генерал-лейтэнант Канаўніцын – былы мой дывізіённы камандзір, а цяпер ваенны міністр. Каб прыйшоў я на чвэрць гадзіны раней ці пазней, сустрэчы гэтай магло б ня быць, і не было б гісторыі, пра якую тут я апавядаю, ды і маё жыцьцё пайшло б іншай каляінай. Чакала яго ля пад’езду карэта, але ён паўгадзіны са мной прыяцельскі гутарыў. Я яму адказаў, што паслья выздараўлення прыбыў даведацца аб магчымай вакансіі і атрыманьня запазычанасыці па жалаваньні. Праз два дні мне было перададзенае запрашэнне зайсьці да тагачаснага генерал-аўдытара Панова. Я зразумеў, што Канаўніцын паслье распавесыці пра выпадак з выратаваньнем свайго сваяка ў бітве пад Астроўнай ад французскіх марадзёраў. У падачы Канаўніцына гісторыя гэтая выглядала надзвычай высакародна. Там на трох вярстах дарогі да Віцебска праз кожны крок ляжаў забіты наш салдат ці француз з палякам. У любым палку ёсьць марадзёры, схільныя абіраць параненых і забітых, пакуль таварышы іх вядуць бой. Вось у той бітве я, тады яшчэ маёр, застаў двух французскіх нягоднікаў, якія сярод груды ахвяраў штыкавога бою абдзіралі расейскага параненага карнета. Бог паслаў юнаку выратавальніка; аднаго марадзёра я застрэліў ва ўпор, другога закалоў шпагай. І даручыў сваім салдатам вынесыці маладога чалавека з пекла бою, што было найвялікшай літасьцю.

Рэальнасць, павінен прызнацца, адрознівалася ад такога рамантычнага выкладаньня, бо марадзёрамі выступілі не французы і ня польскія ўланы, а нашыя расейскія грэнадзёры. І яны былі сярод першых, каго мне давялося забіць на той вайне з захопнікамі, чым, безумоўна, я ня меў жаданьня выхваляцца, каб не патрапіць пад расъсьледаваньне. Беднага карнета я выратаваў, бо ён адчайна закрычаў, калі два злодзеі, палічыўшы яго мёртвым, сарвалі з яго медальён і палезылі абщукваць кішэні. Рагтоўнае ажыўленне іхніх ахвяры пабудзіла нягоднікаў да забойства. Рана карнета была ня надта цяжкая, куды болей ён быў ашаломлены падзеннем з каня і агульнай жорсткасцю бітвы, для яго першай. Пераход ад жыцьця да съмерці, які яму давялося перажыць, бачачы занесенія над сэрцам сваім цесакі, а потым расправа мая з забойцамі ўрэзаліся яму ў памяць, думаю, да канца жыцьця.

Праз тры гады, дзякуючы гэтаму выпадку, я апынуўся начальнікам першага стала ў Аўдытарскім дэпартаменце Ваеннага міністэрства з акладам дзіве з паловай тысячи гадавых і дадаткам шасціста рублёў на ўтрыманье дзеншчыка. Колькі афіцэраў палічылі б такое становішча маё за ўдачу. Я, зразумела, таксама парадаваўся нечаканай фартуне, але ў глыбіні душы не адчуваў поўнага задаволенія. У маладыя гады па-рознаму ўяўляліся мне ўдачы маёй ваеннай службы, але ніколі ня марылася мне, каб зенітам яе сталі стол з зялёнім сукном і самота выкананія чыноўнага абавязку. Болей за тое, у першую гадзіну сваёй новай службы, толькі прысেўшы за стол і разглядаючы стос папак са справамі, якія мне неабходна было чытаць і ацэньваць чыесыці ўчынкі і парушэнні статутаў, адчуў я безвыходны сум, які можа быць толькі пры здачы ў палон ворагу. Быццам канец жыцьця адкрыўся мне перад вачыма. Ды чалавек, на жаль, такая істота, што, падманваючы сябе спадзеямі на ўдачу, робіцца звычны да любых абавязкаў. Мае надзеі былі злучаныя з атрыманьнем доўгу за пскоўскі маентак, а ў чаканьні яго існаваў я на свой обер-аўдытарскі аклад.

Таму не хацелася мне ўпусціць паездку, у якой дарожныя выдаткі да Талачына нічога б мне не каштавалі, а там ад паштовай станцыі да Вет-

рына завёз бы мяне за рубель любы фурман. І, падпарадкаваўшы службовыя інтарэсы асабістым, прыступіў я да збору розных звестак, карысных для дарацьсьследаванья справы генерал-маёра Тучкова.

Зацікаўленыя асобы Візіт у Кунсткамеру

Хоць у скарзе захавальніка скарбаў Бургельскага залатыя скульптуры ня ўзгадваліся, спасылка гасудара на даўнія ўспаміны нябожчыка князя Рапніна і падлеткавыя ўражаныні Чартарыйскага съцвярджала іх безумную наяўнасць у нясьвіжскай скарбніцы на той дзень, калі генерал-маёр загадаў праўбіць у яе ўваход. Хто яго ведае, якія мастацкія рэчы разумеў захавальнік скарбаў Бургельскі пад цымна акрэсленымі ў скарзе “залатымі штукамі”. Магчыма, думаў я, гэта і былі скульптуры. Імкнучыся наблізіцца да праўды, я накіраваўся на Васільеўскі востраў да сваяка другога мужа маці маёй Паўла Аляксеевіча Пярова, які займаў пасаду вучонага сакратара пятроўскай Кунсткамеры. Гэта быў падгалісты, хударлявы, сталага веку чалавек, вывучаны ў Германіі, адораны моцнай памяццю, начытаны гістарычных твораў, заўжды паглыблены ў нейкае съветлае здзіўленыне перад навуковымі навінкамі, ва ўсялякім выпадку, болей дасьведчанага ў розных навуках знаёмца ў мяне ў Пецярбургу не было, і я шанаваў яго як жывое сковішча ведаў.

Я засыпей Паўла Аляксеевіча ў зале пасярод мноства чучалаў птушак, рыб і шкілетаў, з якіх ён мяцёлкай са стравусіных пёраў абмахваў пыл. Мы ня бачыліся некалькі гадоў і аддалі даніну ўзаемнай увазе да здароўя і самаадчуванья, што на фоне невядомага шкілета і калекцыі шклянак з засыпітаванымі монстрамі, якіх прывёз з Галандыі яшчэ Пётр Вялікі, гучала некалькі недарэчна, нават камічна, па меншай меры, я так адчуваў. Ня лепш сярод такіх анатамічных экспанатаў прагучала і маё пытаныне да Паўла Аляксеевіча: “Ці вядома яму ў якіх прыватных або палацавых расейскіх ці еўрапейскіх калекцыях ёсьць такія рэдкасці як дванаццаць залатых скульптураў апосталаў ці, магчыма, меншай колькасцю?”

Адказ яго зьдзівіў мяне tym, што сярод уладальнікаў такіх каштоўнасцяў першым назваў ён нашу расейскую дзяржаву. Па словах Пярова, у гаспадараныне Барыса Гадунова былі адлітыя ў Москве з чыстага золата ня толькі дванаццаць апосталаў, але яшчэ статуі Ісуса Хрыста і арханёла Гаўрыіла, усе чатырнаццаць у рост чалавека. А таксама была выкананая залатая труна Господа. Праўда, на нашу рускую ганьбу, нядоўга гэтыя унікумы сярод царскіх каштоўнасцяў пабылі. Па царскай волі Васіля Шуйскага статуі пераплавілі ў зыліткі для чаканкі залатых грывенікаў і пятакоў. Магчыма, і залатая дамавіна зьведала такі ж непаважлівы лёс. Але цалкам магчыма, што каштоўная дамавіна была скрадзеная палякамі, якія ў Смутны час гаспадарылі ў захопленым Крамлі. Хоць, па праўдзе, і нашыя ўласныя ліхадзеі, дапусціў Пяроў, маглі скрасыці ня горш за палякаў і паказаць на іх. У любым выпадку нават съледу не засталося. Яшчэ вядома, што падобнымі залатымі скульптурамі валодала Брауншвейгскае герцагства, але таксама ў пачатку XVII стагоддзя апынуліся яны на пераплаўцы з грошовымі мэтамі. Яшчэ Партугалія, калі прывозіла тысячамі пудоў золата з амерыканскіх калоніяў, праславілася залатымі скульптурамі, якімі аздабляліся

каталіцкія храмы, аднак і яны не зьберагліся, забраныя ў казну зноў жа для вырабу звонкай манеты.

– У Індыі ёсьць залатыя скульптуры, – скончыў Павел Аляксеевіч сваё падлічэнне, – але гэта Буды.

– Па чутках, у калекцыі князёў Радзівілаў у іхнім Нясьвіжскім замку былі залатыя скульптуры апосталаў, – сказаў я.

– Па чутках, на съвеце не зылічыць было цудаў, – скептычна адрэагаваў Пяроў. – Толькі відавочцаў ніколі не ўдаецца адшукаць. А што тычыцца калекцыі князёў Радзівілаў, то тут менавіта такі, думаю, выпадак.

Ён змоўк, нібыта цалкам выкладу пераканальныя доказы. Зайнтрыгаваны недахопам падставаў, я спытаў:

– Чаму?

– Правінцыйныя княжацкія калекцыі звычайна закрытыя для агляду. Ніхто іх цалкам ня бачыў, ніхто апісаныя на публіку не выстаўляў. Якой пробы золата, хто аўтар, хто адліваў, калі – акружана непрагляднай цемрай. Ды і такая загадка: адкуль паходзіць золата для скульптуры? У Літве і Польшчы залатых руднікоў няма. Значыць, трэба было прывезыці ці захапіць у патрэбнай колькасці. Калі прывезылі? Дзе купілі ці здабылі? Чыё на іх кляймо? Паказаны год ці не? Не пры мне, а яшчэ задоўга да мяне, у гэты музей паступіла калекцыя скіфскіх залатых рэчаў, якую падараваў Кацярыне I заводчык Дзямідаў. Было ў ёй 1250 залатых выявай звяроў. На жаль, усе гэтыя бясцэнныя старажытнасці забралі ў Эрмітаж. Але пра кожную было вядома, дзе знайшлі пры раскопках. А яны на тысячы гадоў старэйшыя, чым гэтыя твае апостальскія статуі, якімі ты цікавішся…

– Ну а дапусьцім, у Москве той жа, Павел Аляксеевіч, у смутны час?

– Шмат хто там быў, судар мой, ды Радзівілаў не было. Ня выпала ім.

– У іншых месцах былі, – сказаў я. – Вось, у мяне ёсьць сыпіс іх скарбай. Не адмовіцесь зірнуць, – і працягнуў яму скаргу Бургельскага.

Толькі кінуўшы позірк на дакумент, Пяроў зацікавіўся і паклікаў мяне да сябе ў қабінет.

Кабінет вучонага сакратара

Ён жыў пры Кунсткамеры ў казённых двух пакоях, з якіх першы называўся ў яго гасцёўняй, а наступны – қабінетам, хоть абодва былі адолькава абстаўлены мэбліяй – стол і па адным крэсле, але ў қабіненце была яшчэ канапа, якая служыла Паўлу Аляксеевічу ложкам і, здаецца, ніколі ў іншых мэтах не выкарыстоўвалася. Сталы ж былі завалены кнігамі і аркушамі паперы з выпіскамі, так што госьць адразу пачуваваў ў пакоях як рэч абсолютна лішняя.

Вось у гэты қабінет мы ўвайшлі, сакратар прысёў да стала чытаць сыпіс каштоўнасцяў, забыўшыся, зразумела, прапанаваць мне крэсла з гасцёўні, і я цярпіла стаяў у яго за сыпінай. Некалькі разоў ён вымавіў “Гэта цікава!”, адносячы сваю ацэнку да наступных радкоў:

разные дорогие камни в коллекции от давних веков собранные;

антики, в коллекции комплектованные;

в большом количестве серебряную и золотую монету и медали в коллекции собранные;

турецкие наметы, или палатки, значительной цены;

много разных часов;

ружся в разных коллекциях и в знатном числе.

— Так, ёсьць тут цікавыя рэчы, — абагульніў Пяроў, — асабліва гадзіннікі і медалі. А дзе гэта ўсё, можа ведаеш?

— Спадзяюся, у Збройнай палаце, — адказаў я. — А можа ўжо у Палацавым ведамстве.

— Але аб статуях тут не гаворыцца, — узгадаў мой інтарэс Пяроў. — Хоць хто-небудзь іх бачыў?

— Князь Рапнін, калі ў Польшчы пасольстваваў.

— Князь Рапнін... — з раздумам паўтарыў Пяроў, нібыта ўзважваў магчымую верагоднасць яго съведчання. — Хто там ведае нашто казаў, калі пасольстваваў. Можа і не залатыя былі, а пазалочаныя. Вось на цэрквах купалы называюцца залатаглавыя, а гэта сусальнае золата па медных лістах. Ды і мала разуму, Андрэй Юр'евіч, залатыя скульптуры адліваць, нельга атрымаць высокай мастацкай якасці адліўку, рэдкі скульптар возьмечца з золатам працаваць.

— Мне вядомы толькі два значныя творы ў жанры залатой скульптуры, — працягваў ён. — Італьянскі майстар Чэліні на заказ караля Францыска I зрабіў златую салонку ў алегарычным выглядзе мужчыны і жанчыны, да і тое вышынёю ў фут, яна цяпер у венскай імперскай калекцыі. Ды яшчэ статуэтку пяці вяршкоў. Ну кароны, канешне, з золата рабілі, ланцугі да рэгалій, кубкі. А больш усё ювелірныя вырабы. Яшчэ для царквы, зразумела, падарункі. Дамскія цацкі розныя, флакончыкі... Але ў гэтым я мала дасьведчаны. Трэба да болей адукаваных звярнуцца. Толькі ня ведаю да каго... Але павер, мілы чалавек, калекцыя Кунсткамеры шматкроць даражэйшая за залатыя скульптуры. Тут — натура, а там простая прагнасць...

— Напэўна, — пагадзіўся я, — але як многа людзей перакананы ў адваротным... А вось калі, дапусьцім, хіцівы чалавек скрадзе златую скульптуру, ці зможа ён яе прадаць...

— Безумоўна зможа, — сказаў Пяроў. — Пераплавіць ці разаб’е ў лом і збудзе перакупшчыкам, якіх заўсёды напагатове, як варон...

— А ці магчыма, Павел Аляксеевіч, — вырашыў спытаць я, — што залатыя скульптуры апосталаў трапілі да Радзівілаў са Стамбулу? У часы крыжовых паходаў ці пазней гандлёвым шляхам?

Пры гэтых словах вучоны сакратар Кунсткамеры з абурэннем павярнуўся да мяне, быццам я ўкалоў яго ў сыпіну шпількай.

— Залатыя апосталы! Са Стамбулу! Гэта значыць з Канстанцінопалю!

— у яго голасе гучала непрыхаваная агіда. — Які грамацей выказаў вам гэтую ідэю?

Я палічыў немагчымым утойваць і назваў імя:

— Генерал-ад'ютант Закрэўскі. Думаю, ён польская меркаваньне пераказваў.

— Спытаіце ў яго, ці вучыўся ён гісторыі? — саркастычна параіў мне Пяроў. — Калі крыжаносцы разрабавалі Канстанцінопаль, Радзівілы яшчэ ў лесе сядзелі. Хоць ведае ён, у якім годзе Літва хрысьцілася? А калі туркі захапілі другі Рым, усё золата ў султанскую скарбніцу пайшло. Ды там хрысьціянскай нагі не было з того часу. Толькі палонныя ды дыпламаты. Палякі любяць выхваліцца, а рускія, — ён непахвальна паглядзеў на мяне, быццам выкрыў мае таемныя заганы, — любяць развесіць вуши і слухаць

розныя глупствы. Калі б была у туркаў такая рэліквія, пра яе ўся Еўропа гула б. Не, судар мой, на съвеце нашмат меней золата, чым малюе сабе варварскае ўяўленыне... Нашае варварскае єўрапейскае ўяўленыне прымушае верыць, што ў шаснаццатым стагоддзі індзейцы хавалі ад вядомага канкістадора Пісаро вялізны залаты ланцуг вагой 625 пудоў, які падымалі дзьвесьце дужых мужчынаў разам. Ужо трыста гадоў яго намагаюцца адшукаць бессаромныя і безгаловыя прахадзімцы. І залатых апосталаў са Стамбулу, – пакрыўцца Пяроў, – будуць таксама шукаць, бо глупства і прагнасьць заўсёды маюць больш прыхільнікаў, чым веды...

Апошняя заўвага сакратара Кунсткамеры закрыла пытаныне пра тузін залатых скульптураў апосталаў ранейшай невядомасцю. Бяз вопісаў ці паказаньняў съведкаў, зразумеў я, ніяк мне яго ня вырашыць.

Некаторыя звесткі пра нясьвіжскага князя

Асноўныя ўдзельнікі нясьвіжскай рэквізіцыі былі пайменна названыя ў скарзе захавальніка скарбу, а съведкамі вопісаў маглі быць толькі генералы і афіцэры 3-й арміі. Складуши кароткі съпіс, я перадаў яго аўдытарам дзеля атрыманыя дадзеных па фармулярах ці з іншых крыніцаў, каб мець ўяўленыне пра цікавых для мяне асобаў. Назаўтра ўсё запатрабаванае ляжала на майм стале, і я змог азнаёміцца з кароткім жыццязіпісам уладальніка Нясьвіжу ды іншых асобаў, якія пасыпелі падзіваваць на скарыбы князёў Радзівілаў. Натуральна, першае месца ў ім займаў апошні валадар Нясьвіжа:

Дамінік Геранім Радзівіл, князь. Нарадзіўся ў 1786 г. Бацька – Геранім Радзівіл – памёр ў 1786 г. Маці – князёўна Соф'я Турс-Таксіс. Сканала ў 1800 г. У 1799 г. на маёмастць кн. Дамініка накладзены сексвестр, каб прымусіць да вяртаныя ў Расію з Аўстрыі. У 1801 г. прыняты на выхаваныне кн. Адамам Чартарыйскім, жыў паблізу Варшавы. У 1805 г. кн. Дамінік як паўнагадовы прыбыў у Пецярбург для складаныя прысягі, пасыля чаго ўступіў у валоданыне ардынацыяй. Таго ж году пашлюбаваўся з Лізаветай Мнішак з польскага роду, з якой не злыбіўся. У 1807 г. зъехаў у Вену разам з замужніяй Тэафіліяй Мараўскай. У гэтым сужніцтве ў 1808 г. 29 лютага нарадзіўся сын Аляксандр. У 1809 г. кн. Дамінік і Тэафіля ўзялі царкоўны шлюб у Нясьвіжы, праз трэх месяцаў ў іх нарадзілася дачка Стэфанія. У красавіку 1811 г., ня маючы вайсковага досьведу, прыняў камандаваныне палком улануў у войску Варшаўскага герцагства, выдаткаваўшы 216 тысячаў рублёў на экіпіроўку і рыштунак салдатаў і афіцэраў.

У 1812 г. полк Радзівіла быў у складзе французскага корпусу кавалерыі Мюратана. Полк удзельнічаў у баях пад Астроўнай, Смаленскам, Мажайскам, на Барадзінскім полі, уваходзіў у Москву, лэшткі яго ўратаваліся на Беразіне. Узнагароды: ордэн Ганаровага легіёну, польскі ордэн Віртуці мілітары. У бітве пры Ганаве 30 кастрычніка 1813 г. съмяротна кантужаны, праз два тыдні сканаў. Дачка Стэфанія зацічаная на выхаваныне ў Кацярынінскі інстытут для сіротаў шляхецкага паходжання.

З гэтага пункцірнага апісаныя лёсу нясьвіжскага князя змог я вывесыці, што яго галоўная вартасць палягала ў агромнітай маёмастці, а галоўны пралік тайцца ў съляпой веры ў Напалеона, якая прывяла яго на Барадзінскае поле і ў Москву. Пасыля знаходжаныя князя ў спаленай даўній сталіцы не-

шаноўнае стаўленыне расейскіх войскаў да яго маёнткаў і каштоўнасці ў было непазыўным. Выпадак распарадзіўся, каб ролю маёманага мсыщуць прыняў на сябе камандуючы 3-й арміяй, ну а падначаленая дзейнічала па загадзе, хоць і ў поўнай згодзе з настроемі грамадства.

З уласных назіраньняў на палях бітваў я ведаў, што бальшыня ў арміі ўспрымала палякаў зълайшымі ворагамі, чым французаў. Расейскі гонар адчуваў сябе абражаным зъяўленьнем польскіх войскаў у Маскве праз дзесяць гадоў пасля іх паходаў за царскай каронай. Сама думка, што Панятоўскі, уланы Радзівіла прагульваліся па Крамлі, уваходзілі ў праваслаўныя храмы і адзначыліся рабункамі маскоўскіх дамоў, дзейнічала раздражняльна, як дотык крапівы. У нашэсьце з Напалеонам на Расейскую дзяржаву палякі выправілі 17 пяхотных і 16 уланскіх палкоў, агульная колькасць 60 тысячаў салдатаў. Ды яшчэ у склад французскіх дывізіяў уваходзілі чатыры палкі ветэранаў (“Легіён Вісла” ў складзе гвардыі Напалеона). Напалеон стварыў таксама і ў літоўскіх губернях 6 пяхотных, 6 конных палкоў і 3-ці гвардзейскі лёгкаконны полк са шляхты. Усіх літоўскіх войскаў разам з нацыянальнай гвардый было 22 тысячи. Польскіх і літоўскіх палкоў разам – 80 тысячаў з гакам.

Некаторыя звесткі пра адмірала Чычагава

Старое пакаленьне расейскіх афіцэраў і салдат памятала навуку Суворава штыкавому бою: немец – раз калоць, француз – два калоць, паляк – тро разы калоць! За што Аляксандр Васільевіч не любіў палякаў, цяжка меркаваць, бо менавіта за ўзяцце Варшавы атрымаў ён фельдмаршала. Але вось як заклаў ён традыцыю, так яна і працягвалася: палякаў лічылі здраднікамі, а самай мяккай формай помсты было разбурэнне. Чычагаў і яго афіцэры таму не сумняваліся, што чыняць справядлівасць, здабываючы княжскую маёмастць. Ды яшчэ апроч палкоўніка Дамініка быў у напалеонаўскай арміі ў дывізіі Гранжана генерал Міхал Радзівіл, з прускай лініі роду, – камандзір брыгады, якая складалася з двух польскіх пяхотных палкоў. Хоць гэты Радзівіл усю вайну ціха прастаяў са сваімі палкамі пад Рыгай і ня меў мажлівасці атрымаць сумную ці сланую вядомасць. Але гэтага было дастаткова, каб служыць перакананью ў вінаватасці Радзівілаў перад нашай дзяржавай. Наўрад ці адмірал Чычагаў мог трывамца іншага меркаванья.

Чычагаў Павел Васільевіч. Нарадзіўся ў 1767 г. Вучыўся ў марскім корпусе. У 1779 г. зачытаны сяржантам лейб-гвардыі Прэабражэнскага палка. За храбрасць у бітвах пры Выбаргу і Рэвелі ў 1790 г. узнагароджаны ордэнам св. Георгія 4-й ступені. У 1792 г. з дазволу імператрыцы разам з братам Пятром год вывучаў у Англіі марскія науки. У 1794 г. Чычагаў камандуе караблём “Рэтвізан” і крэйсіруе ля англійскага ўзбярэжжа. У Чатаме закахаўся ў дачку начальніка мясцовага порта Лізавету Пробі і вярнуўся ў Расію яе жаніхом. У 1797 г. адмірал Пробі сканаў, і Чычагаў прасіў цара дазволіць яму выехаць за мяжсу для ўступлення ў ілюб. Павел I адмовіў: “У Расії дастаткова дзяўчат, і няма патрэбы ехаць шукаць іх у Англію”. Адначасна імператар надаў Чычагаву чын контр-адмірала і прызначыў камандаваць эскадрай, якая выпраўлялася ў Англію для дзеяньняў супраць Галандыі. Непрыяцелі адмірала падалі цару жаніцьбу Чычагава як зачэпку для перахода на англійскую службу. Павел адвінаваць яго ў здрадзе і загадаў зъмесьціць у равелін Петрапаўлaskай крэпасці. Адмірал пачаў пярэчыць, спасылаючыся на прывілегію ордэна св. Георгія. Цар загадаў сорваць з яго Георгіеўскі крыж і эпалеты, Чычагаў у адказ скінуў мундзір і ў адной

каміэлльцы быў дастаўлены ў равелін. Дзякуючы заступніцтву генерала Палена вызвалены, адноўлены ў чынах і атрымаў дазвол ажсаніца з абранынай. З пачаткам панаваньня Аляксандра прызначаны віцэ-адміралам. З 31 сінегсяня 1802 г. марскі міністр. З 1805 г. сенатар, з 1811 г. чалец Дзяржсаўнага Савету. У траўні 1812 г. прызначаны камандуючым Дунайскай армій, галоўным начальнікам Чарнаморскага флоту, генерал-губернатаром Малдавіі і Валахіі. 1 жніўня вырушуў з арміяй на Валынь і Літву. 9 лістапада заняў Барысаў, выбіўшы з гораду польскую дывізію Дамброўскага. Арганізаваў перасъед французаў пасля Беразіны. З лютага 1813 г. са спасылкай на хваробу адышоў ад камандаваньня. Дэвіз Чычагава на пячатцы: “Быць, а не здавацца”. Жонка Лізавета Пробі памерла ў 1811 г. Асірацельня дочки: Адэлайда (1800 г.), Юля (1803 г.), Кацярына (1807 г.) выхоўваліся ў Англіі ў сястры маці. У 1814 г. адмірал Чычагаў, атрымаўшы згоду на бесцэрміновы адпачынак, выехаў да дачок. Пры гэтым павёз з Расіі прах сваёй жонкі, які пахаваў у англійскім горадзе Бедынгтон побач з царквой, дзе ў 1799 г. адбыўся іх шлюб.

Біографія генерал-ад'ютанта, адмірала Чычагава падказвала, што чалавек, здольны кінуць мундзір пад ногі імператару, здольны і да іншых неардынарных учынкаў. Напрыклад, весьці армію ў бітву з Напалеонам, не пабыўшы ў ніводным сухапутным бое, а таксама выправіць у складзе авангарднага аддзела на ўзяцце Менску сорак вазоў каштоўнасцяў на 10 мільёнаў залатых, лёс якіх ахутае густы туман. Але ж разумеў патрабаваны законнасці, ствараючы камісію з высокіх чыноў сваёй арміі. Усе яны пабывалі ў радзівілаўскім замку, бачылі патаемную скарбніцу і ўсе каштоўнасці, адтуль забраныя. А можа і патрымалі іх у руках, выглядаючы сабе сувеніры.

Ніхто з высокіх асобаў чычагаўскай камісіі цяпер у Пецярбургу не знаходзіўся, і ўспаміны іхня аб нясьвіжскай рэквізіцыі можна было атрымаць хіба што праз адпаведныя карпусныя аўдытарыяты, што патрабавала шматмесячнай перапіскі бяз бачнай карысыці. Калі хто і быў съведкам парушэння, то ўзгадваць пра іх ня будзе.

Пакінулі белы съвет два съведкі, вельмі значныя для дасьледаваньня справы Тучкова:

Валуеў Пётр Сыцяпанавіч. Галоўны начальнік над крамлёўскай экспедыцыяй і Збройнай палатай. Памёр у 1814 г.

Рахманаў Сыцяпан Мікалаевіч. Генерал-інтэндант 3-й арміі адмірала Чычагава. Памёр у 1815 г.

Съмерць гэтых службовых асобаў абрывала ясны съед вывезеных з Менску скарбай княжага роду Радзівілаў. Што Рахманаў даставіў у Маскоўскі сабор, а што патрапіла Валуеву ў Збройную палату, ці пасыпей быў Валуеў разабраць дастаўленыя яму багацьці, ці адаслаў нейкія рэчы ў Эрмітаж, дзе цяпер знаходзяцца вопісы прынятых каштоўнасцяў – усё гэта заставалася невядомым і незразумелым.

Польскія прыхільнікі пры асобе гасудара

Блізкіх да імператара палякаў, якіх генерал-маёр у лісьце сваім да ваеннага міністра падазраваў у інtryгах супраць сябе, мне налічылі трох, але вельмі ўплывовых і для Аўдытарскага дэпартаменту па гэтаму дасьледаванью зусім недаступных:

Марыя Антонаўна Нарышкіна. Нарадзілася ў 1779 г. Даўчка князя Антона Станіслава Чацвярцінскага, кашталяна перамышльскага, за-

бітага паўстанцамі ў Варшаве ў чэрвені 1794 г. за прарасейскую сваю скіраванаſьць. У 1795 г., адразу па ўцёках з Польшчы ў Расію, была аддадзеная за гафмейстара Дзымітрыя Львовіча Нарышкіна. Чацьвяр-цинскія – стары літоўскі род, вядомы з 1387 г. уладаньнямі на Валыні.

Не ў паходжаныні, зразумела, палягала моц гэтай маладой жанчыны. Усе ведалі, што яна дзесяцігоддзе была абраньніцай сэрца імператара, як бы яго грамадзянскай жонкай, і, па чутках, маці трох дзетак ад Аляксандра; у нейкія гады ён пільна прыслухоўваўся да яе ласкавага шэпту. Жаданыне Нарышкінай паслужыць інтэрэсам і гонару першай сваёй раздімы і сваім сваякам, якія там засталіся, шмат хто бачыў у недазвольнай мяkkасыці імператара да польскіх прэтэнзіяў.

Князь Адам Чартарыйскі. Нарадзіўся ў 1770 г. Удзельнічаў у ваен-ных сутыкненнях 1792 г. з рускімі войскамі. У бунце 1795 г. ня ўдзель-нічаў, бо быў прысланы разам з братам сваім па жаданьні імперат-рыцы да яе двара, каб пазыбегнуць канфіскацыі маёнткаў. У 1803 г. атрымаў прызначэнне апекуном Віленскай вучэбнай акругі і памочнікам дзяржжаўнага канцлерапа Варанцова. Потым кіраваў Міністэрствам замежных спраў імперыі. У 1810 г. выехаў у Вільню і займаўся спраўамі асьветы ў сваёй вучэбнай акрузе. У часе вайны 1812 г. трymаў расейскі бок. На Венскім кангрэсе садзейнічаў імператару Аляксандру дамагчыся ўтварэння Царства Польскага.

Гэтыя фармальныя звесткі істотна дапаўняліся настойлівымі чуткамі, што юная жонка імператара Аляксандра, найпрыгажэйшая жанчына вышэйшага съвету, Лізавета Аляксееўна нарадзіла ад Адама Чартарыйскага дачку. Гэта здарылася яшчэ пры жыцці імператара Паўла, які разъярыўся ад такога і хацеў саслаць няўдзячнага паляка ў Сібірскі полк; толькі развага аб непазыбежнай ганьбе яго сына і вялікай княгіні ўратавалі Чартарыйскага ад Сібіры. Тым ня менш ён быў выдалены з Пецярбургу і паехаў паслом да караля Сардыніі. Пераняўшы карону, Аляксандар вярнуў сябра юнацкіх гадоў і стварыў для яго вялікія магчымасці, даручыўшы весьці міністэрства замежных спраў. Ворагі князя намагаліся пераканаць цара, што тайная мара Чартарыйскага – стаць каралём адноўленай Польшчы. Заходзячы далёка наперад, магу тут сказаць, мілья мае ўнукі, што пасля падаўлення недарэчнага бунту ў Польшчы і ў нас на Літве, польскія эмігранты ў Парыжы ў 1834 годзе абвясцілі Чартарыйскага каралём Рэчы Паспалітай. Ці варта казаць, што дваццаць два гады перад тым ня мог ён быць супраць таго, каб армейскі замах на замак Радзівілаў і фамільныя іх скарбы атрымаў вядомага адказчыка з генеральскімі эпалетамі.

Падобна і літоўскі паляк Агінскі наўрад ці прапусціў зручны выпадак абгаварыць перад імператарам генерал-маёром Тучкова, памятаючы бамбаваныне яго артылерыйскай ротай Вільні ў 1794 годзе.

Князь Міхал Клеафас Агінскі. Нарадзіўся ў 1765 г. У 1791 г. прынёс прысягу на вернасць імператрыцы Кацярыне II, каб захаваць маёнткі, якія апынуліся на землях, вернутых ад Польшчы ў 1772 г. У 1793 г. съцвярджаў сваім подпісам Акт аб другім падзеле Рэчы Паспалітай. Пры пачатку паўстання Касцюшкі хацеў выехаць з Літвы, але быў арыштаваны літоўскай стражай і ледзь пазьбег съмяротнага пакараныня. Пасля гэтага ўвайшоў у склад Вышэйшай Літоўскай рады, якая ачолвала паўстаньне, ахвяраваў 118 тысячаў рублЁў на

ўзбраенне коннага палка, узброіў за свой кошт батальён стральцоў з 480 чалавек. Прыняўшы над ім камандаванье, прыняў удзел у баях, потым эміграваў, у сувязі з чым яго маёнткі ў літоўскіх губернях былі канфіскаваныя, ён страціў каля мільёну залатых гадавога даходу. У 1801 г. атрымаў дазвол вярнуцца ў Расію. Прынёс прысягу і пасяліўся ў маёнтку Залесісе. У 1810 г. яму былі дараваныя імператарам званьне сенатара, тытул тайнага дарадцы і расейскія ордэнскія ўзнагароды. Вайну 1812 г. сустрэў у сувіце імператара. Складаў праект аднаўлення Вялікага герцагства Літоўскага ў межах 1772 г. пад кіраваннем Расейскага гасудара. Вядомы таксама як аўтар модных паланэзаў.

Зразумела, трох такія польскія душы, думаў я, маглі толькі вінаваціць Чычагава і Тучкова перад царом, выстаўляючы іх дзеяньні як перашкоду польскаму даверу да Расіі і нагнітанье боязі ў багатых сем'ях польскага накірунку думак у літоўскіх губернях. Для іх скарга нясьвіжскага каманданта стала нібыта съведчаньнем божага жаданья пакараць крыўдзіцеля польскіх сядзіб. Ды і сам цар, у адрозненьне ад бабулі сваёй, адчуваў да палякаў палітычную ласкавасць, знаходзячы дастойным сваёй асобы ўвайсьці ў єўрапейскую гісторыю ў ролі адраджальніка Польшчы. Таму генерал-маёр Тучкоў, выказаўшы неразуменне гасударавых пачуццяў, ня мог быць пакінуты без непрыемнасцяў.

Здагадкі мае маглі быць і памылковымі, маглі быць і праўдзівымі, але усе сапраўдныя падзеі, што адбыліся ў Нясьвіжскім замку, мелі пакуль асьвятленыне толькі ад пацярпелага боку, за які была ўспрынятая дробная службовая асоба княжацкай рэздэнцыі. На такім сылізкім падмурку выказваць генерал-аўдытару якія-небудзь папярэднія меркаваныні, аздобленыя дзясяткам пытальнікаў, я палічыў немагчымым.

Найвысачэйшы загад Мой удачлівы аднакашнік

Закрэўскі быў майм знаёмцам яшчэ па Шклойскай кадэцкай вучэльні да пераводу яе ў Гарадзенскі новы замак пасыля пажару, які зьнішчыў гэты твор знакамітага генерал-маёра Сямёна Зорыча. Ён быў нашым дырэктарам, утрымліваў вучэльню на свае сродкі, кадэты былі яму замест дзяцей, усе любілі яго за спагадлівасць і шчыра сумавалі, калі ў лістападзе 1799 году ён пакінуў гэты сьвет. Мы з Закрэўскім не сябравалі, яго выпусьцілі ў васесмот другім годзе ў мушкецёрскі полк, мяне наступным годам – у егерскі, але аднойчы нам давялося разам зънемагаць у карцары і нават быць хвастанымі за самавольнае купаныне ў Нёмане. Калі б мы цяпер, праз шмат гадоў, былі ў аднолькавых чынах, нам, пэўна, было б прыемна ўзгадваць ту ю кадэцкую прыгоду, але няроўнасць службовага становішча не заахвочвала да збліжэння.

Абавязацельстваў перад Закрэўскім я ніякіх ня меў, у Дэпартамент я быў прыняты пры яго папярэдніку і ўсталёўваць нейкія асаблівія адносіны з начальнікам мне не хацелася. На службе фартуна яго прыкметіла, мяне – не, а мы былі з ім амаль аднагодкі. З гэтай прычыны я выконваў службу па Дэпартаменту старанна, каб не ствараць мажлівасці начальніцкіх дакораў. Аўдытарская служба была мне зусім не па душы, ды я быў змушаны яе цярпець, і таму адстойваў свою годнасць не сяброўскімі

ўспамінамі, а добрай працай. Закрэўскі адчуваў такі мой настрой і паважліва яго прыняў, ва ўсялякім выпадку не дазваляў сабе панібрацтва, да чаго быў схільны па сваім характары, кампанейскім і шумлівым. Быў ён чалавек шчыры, съмелы, праўдзівы, і супраць яго нічога ня мог я казаць ці думаць адмоўнага. Ды і сярод падначаленых яму чыноў аўдытарскага ведамства атрымаў ён немалы аўтарытэт, зьдзейсніўшы рамонт кабінетаў і абнавіўшы мэблю. Да яго Дэпартамент месцыцца ў старых пакоях даўняй Ваеннаі калегіі, нікчэмны выгляд якіх мог спаборнічаць з канцылярыямі забытых Богам паветаў. Сыцены былі пакрытыя павуцінем, якое зьберагалі як рэліквію першых дзён існаванья новай сталіцы, за сталамі карчомнага тыпу, парэзаных сцізорыкамі і запецканых чарніламі, на лаўках, звязаных вяроўкамі, драмала пісарская служба. Чарнільніцамі служылі ахвяраваныя пісарам іхнімі дамамі памадныя шклянкі. Падсталамі і ўсюды на падлозе валаўліся пакрытыя пылам стосы дакументаў, з якіх пры любым да іх дакрананыні разъбягаліся ў розныя бакі шайкі прусакоў. Калі ў сънежні пятнащага году я атрымаў прызначэнне ў Дэпартамент, тут навырашаных справаў і дакументаў было некалькі тысячаў. Дасланыя ў Архіў новыя справы засоўваліся бяз вопісу наўздагад у любую шчыліну паміж старымі, і самая малаважная даведка патрабавала месяцу пошукаў, некаторых звестак і зусім адшукаць было немагчыма. З прыходам Закрэўскага Дэпартамент атрымаў шафы з чырвонага дрэва, выдатныя сталы для ўсіх, для обер-аўдытараў з зялёным сукном, бронзавымі падсьвечнікамі і чарнільніцамі. Замест састарэлых паламаных лавак з'явіліся крэслы, і ўсё разам ужо не выклікала таго пачуцьця адчаю, што ты трапіў на ўскраіну чыноўнага жыцця. Абагаўляючы парадак і стараннасць чыноў, генерал-аўдытар жорстка рэгламентаваў службовы дзень, акрэсліўшы час працы з шасыці раніцы да абеду і з абеду да дзяянтай гадзіны вечару. Бяда была пісару, калі ён парушаў гэты распарадак. На падставе такой прускага ўзору строгасці былі разабраныя ўсе справы, дакументы расстаўлены згодна са сваім відам і па алфавіце, і ўжо не патрабавалася даходзіць да белага каленія, адшукваючы неабходнае. Праўда, да месца будзе адзначыць, што такі парадак быў зручны найперш самому генерал-аўдытару, паколькі ён, выконваючы абавязкі дзяжурнага генерала Галоўнага штабу яго Імператарскай Вялікасці, адначасна ўзначальваў Інспектарскі і Аўдытарскі дэпартаменты; валоданыне разнабаковымі службовымі звесткамі рабіла яго незаменным дарадцам гасудара, і ніці мноства кар'ераў засяроджваліся ў ягоных руках.

Генерал-аўдытар з'явіўся ў дэпартамент а шостай гадзіне вечара, і я з падборкай дакументаў зайшоў за ім у кабінет.

– Сядайце, Андрэй Юр'евіч, – запрасіў Закрэўскі. – Бачу, вы падрыхтаваліся, – усъміхнуўся ён, прымаючы ад мяне паперы.

– Не магу пахваліцца. Па��уль што цъмяны абрыйс...

– Ну і ў мяне ёсьць некаторыя контуры, – у тон мне паведаміў генерал-аўдытар, выймаючы з партфелю некалькі аркушыкаў.

– Вы, пан егерскі палкоўнік, – з усьмешкай спытаў Закрэўскі, – князя Дамініка Радзівіла, спадзяюся, сустракалі дзе-небудзь у баях?

– Бачыў яго ўланаў пад Астроўнай і ў бітве за Смаленск.

– І як вы да яго ставіцесь?

– Шкадую пра лёс яго, – адказаў я. – Ён загінуў.

– Так, загінуў, – кіўнуў Закрэўскі і не ўтрымаўся ад піке: – Па іроніі

лёсу не ад егерской кулі пад Смаленскам, а ў бітве пры Ганау ад баварцаў, якія здрадзілі Напалеону.

– Невялікая была б для яго розыніца з гэтакім вынікам, – адзначыў я.

– У прынцыпе – так. Але, магчыма, яму было б менш крываўна.

– Баварцы – вядомыя злодзеі, – сказаў я з такой шчырай горыччу, што на твары Закрэўскага адбілася зьдзіўленьне:

– Чым жа такім асаблівым яны вам вядомыя?

– Рабункамі, зразумела. У ліку іншага яны і мой сядзібны дом спалілі!

– Спачуваю, – адгукнуўся Закрэўскі, хутчэй з вясёлай, чым са спачувальняй інтанацыяй. – Але нашых рабаўнікоў ніякі баварац не пераплюнне. У князя Радзівіла сто дваццаць пяць тысячаў мужчынскага полу было ва ўладаныні, маёмасць меў у дзьвесьце пяцьдзесят мільёнаў залатых. А яго нашы генеральскія чыны абабралі, як разбойнікі габрэйскую карчму…

Змрочныя артыкулы ПКУ

– Не зусім так, Арсен Сяргеевіч, – запярэчыў я, – усё ж ён у варожай арміі засьведчыў сваё стараныне. У Смаленскай бітве яго запомнілі, у Маскве пастаяў са сваім уланскім палком, Напалеон у гвардыю залічыў… Шмат было падставаў лічыць яго здраднікам.

Закрэўскі прамаўчаў, і мая рэпліка, не атрымаўшы адказу, бясьсыледна растала ў паветры.

– А ці зможаце вы, Андрэй Юр'евіч, цікаўлюся проста так, для ўсебаковай карціны, назваць параграфы Палявога Крымінальнага Укладаньня, – вярнуўся ён да сваёй тэмы, і было ясна, што ня з простай цікаўнасці, а з асэнсаванай задумы, – назваць такія параграфы, згодна з якімі вінаватых у падобным рабаўніцтве маёмасці без загаду можна прыцягнуць да адказнасці, і якое іх можа чакаць законнае пакараныне? Калі абапірацца, зразумела, на канкрэтныя аbstавіны таго драматычнага часу.

– Строга па Укладаньні? – перапытаў я.

– Менавіта так, – быў цвёрды адказ, і я зразумеў, што гэтая тэма ім нядаўна з кімсьці абгавораная, магчыма, і сама Укладаньне ён уважліва перачытаў.

– На мой погляд, можна прымерыць параграф 13-ты, – адказаў я. – Адлучка ці няяўка да месца бітвы. Пакараныне акрэсліваецца як грамадзянская съмерць, гэта значыць пазбаўленыне ўсіх грамадзянскіх правоў і ссылка ў Сібір на пасяленыне з наступнай забаронай жыць у сталіцах.

Закрэўскі засяроджана слухаў.

– Яшчэ можна прыклады параграф 64-ты – замах камандай на рабунак. Пакараныне зусім жорсткае – дэцымаццыя, расстрэл кожнага дзясятага ў шэрагах. Але наўрад ці магчыма падаць такое рашэныне на канфірмацыю.

– Чаму ж нельга? – спытаў Закрэўскі.

– Прэцэдэнту не было.

– Канфірмаўца, магчыма, і нельга, – паправіў Закрэўскі, – а падаць – чаму б і не?

– Яшчэ параграф 73-ці – расстрэл для афіцэра ці камандзіра, які павёў каманду на рабунак.

– Вось яно, – задаволена пасміхнуўся Закрэўскі. – Павёў жа Тучкоў

свой корпус. Праўда? Ну і пра што ён думаў, калі падпадаў пад дзеяньне параграфаў 13-га і 73-га? Калі іх прыклады літаральна трываючыся закону. Але які быў бы скандал!

– Яшчэ б, – адгукнуўся я. – Трох давялося б расстрэльваць – палкоўніка Кнорынга, адмірала Чычагава, а між імі паставіць генерал-маёра Тучкова...

Закрэўскі праігнараваў маю змрочную фантазію, але пра Тучкова не забыў.

– Генерал-маёр яшчэ ў маладыя гады ўмеў не пазбягашаць непрыемнасцяў, – сказаў ён. – Гавораць, яму пагражала ссылка за прыяцельства з Радзішчавым ды іншымі вольналюбцамі. То ўратавала, што некалькі ранаў атрымаў у галерным бai са шведамі, імператрыца пашкадавала за мужнасць. Ён і сам вершаплёт, оды ствараў, сатыры розныя... Братам яго не пашанцавала на вайне, – нечакана падсумаваў Закрэўскі. – Вось, да месца будзе прачытаць, – ён працягнуў мне аркуш, на які былі каротка сьпісаныя фармуляры Тучковых:

Тучкоў 1-ішы Мікалай Аляксеевіч. Генерал-лейтэнант. Нарадзіўся ў 1761 г. Удзельнічаў у руска-шведскіх войнах 1788-1790 і 1808-1809 гг, а таксама ў Швеційскім паходзе. У вайну 1812 г. Тучкоў 1-ішы камандаваў 3-м пяхотным корпусам. У Барадзінскай бітве корпус Тучкова змагаўся з корпусам Панятоўскага ля вёскі Уціца на Старой Смаленскай дарозе. Уціцкі курган быў адбіты ў французаў контратакай. Тучкоў ачоліў контратаку і быў съяротна парапенены ў грудзі.

Тучкоў 4-ты Аляксандр Аляксеевіч. Генерал-маёр. Нарадзіўся ў 1777 г. Сямнаццаці гадоў атрымаў капітана, у дваццаць два гады – палкоўніка. У траўні 1807 г. удзельнічаў у авангардных баях пад камандай Баграціёна і заслужыў ордэн св. Георгія 4-й ступені. У 1808 г. – генерал-маёр. У Барадзінскай бітве каля вёскі Сямёнаўская брыгада Тучкова несла вялікія страты. Тучкоў сам узьняў съязг 1-га батальёна Рэвельскага палка, павёў полк у атаку, але быў забіты карцеччу.

Тучкоў 3-ці Павел Аляксеевіч. Генерал-маёр. Нарадзіўся ў 1769 г. У 1791 г. пачаў службу капітанам у 2-ім бамбардзірскім батальёне. У 1798 г. нададзены чын палкоўніка, у 1800 г. – генерал-маёра. У 1812 г. брыгада Тучкова змагалася ў ар'егардзе да Смаленску. 7 жніўня яго атрад перакрыў Маскоўскую дарогу ля Лубіна. Тучкоў павёў у штыкавую контратаку Кацярынасліўскі грэнадзёрскі полк. У сутыкнені парапенены штыком ў бок, шабельнымі ўдарамі ў галаву. Быў захоплены ў палон і адпраўлены ў Францыю. Вызвалены ў 1814 г. і прызначаны камандаваць 8-й пяхотнай дывізіяй.

Дачыгтаўшы, я выказаў свае пачуцьці такой фразай:

– Бедная іх маці, калі была жывая і ў адзін месяц атрымала такія зьвесткі.

– М-да, гэта праўда, бедная, – пагадзіўся генерал-аўдытар. – Менавіта была жывая і атрымала. Напакутвалася, канешне..., – на імгненьне ён перапыніўся і вярнуўся да ацэнкі іншай драмы сям'і: – Але ж як ёй было б даведацца, што другі яе сын, брат палеглых герояў, пакараны гасударом імператарам па артыкулах Палявога Крымінальнага Укладання? Як бы, цікава ведаць, вы прапанавалі пакараць вядомага генерала з заслужанай высокароднай сям'і?

– Ня ведаю, – адказаў я. – Невядома, ці ўзяў Тучкоў 2-гі нейкія каш-

тоўнасьці са скарбніцы Радзівілаў у якасці трафею ці толькі перастарайся ў жорсткім абыходжаньні з захавальнікам скарабаў.

— Трафеі, — пасыміхнуўся Закрэўскі. — Каб трафеі... Шмат хто браў трафеі, іншымі словамі, рабаваў. Не таямніца. Але, каб замак пусыць пад разгром — толькі ён выказаў рашучасць. Вы ж ведаецце, у якую непрыемнасць патрапіў цяпер генерал-маёр Ансіё Аляксандр Ягоравіч? Таксама георгіеўскі кавалер. І таксама дзяжурным генералам у армії Чычагава быў... — Тут Закрэўскі некалькі нават зъдзівіўся свайму адкрыццю. — Дзіўную навуку яны праўшлі ў пана адмірала. А цяпер звольнены за злачынныя дзеянні сваіх падначаленых, асуджаны гараваць з сям'ёй. Усе разумеюць, што генерал Ансіё капейкі сабе ня ўзяў, але халатна камандаваў... І Тучкоў павінен быў уяўляць, якія народзяцца наступствы з агрэсіўнага настрою да чужой маёмысці.

— Ня выключана, пан генерал-лейтэнант, — дапусыць я, — што скаржнік нясьвіжскі перабольшыў свае пакуты і замкаваў страты. Ды і ў самой скарзе прама акрэслена, што каштоўнасці павёз на мностве брычак камандуючы арміяй. Здаецца мне, што ён мусіў загадаць паставіць у замку ахову, хоць бы ўланскі эскадрон узяць ад Кнорынга. І справе канец. Не вывозіць абоз, не дапускаць да крадзяжу казакаў, не цягаць абоз пры арміі ў Менск. Не марнаваць на гэта конскія рэсурсы і людзей. Цяжка гэта лучыцца з хуткім пераходам да Беразіны.

— У тым і справа, — быццам задаволены майім заўвагамі падкрэсліў Закрэўскі, — шмат тут учынкаў, незразумелых з ваеннага пункту гледзішча. — Вось яшчэ раю вам пазнаёміцца, — ён пасунуў да мяне два шчыльна сьпісаныя аркушы.

Хадайніцтва Кутузава і верш Тучкова 2-га

Першы быў копія ліста камандуючага Малдаўскай арміяй Кутузава ваеннаму міністру Барклаю-дэ-Толі, пасланага з Бухарэсту ў траўні, напрэдадні французскага нашэсця:

“Вашему высокопревосходительству известно, что генерал-майор Тучков 2-й, за отличие, сего года в экспедиции на правый берег Дуная, всеподданейше представлен от меня ко всемилостивейшему награждению орденом Св. Анны первого класса, коего он не удостоился еще получить. Отличные заслуги и достоинства сего генерала меня обязывают повторить мое о нем представительство. Он с 1810 года начальствует левым флангом, крепостями в Бессарабии и Браиловым, равно и отрядом флотилии, управляя при том артилерийской и фортификационной частями. Он успел склонить и перевести к Измаилу до ста семей известных казаков под наименованием Некрасовичей, удалившихся с давних времен с Дону и служивших с большой верностью Порте Оттоманской, о которых в царствование императрицы Екатерины II, все покушения о вызове их под державу России оказались тщетны. Да и прочие Некрасовичи через письма обещали ему, при первом удобном случае переселиться под державу России. Наконец благородным его распоряжением, деятельностью и усердием к службе открыто и установлено контрабанды более, нежели на миллион рублей, и тем пресечен ввоз в Россию запрещенных товаров. Все сии заслуги генерал-майора Тучкова убеждают меня просить покорнейшее ваше

высокопревосходительство о исходатайствовании ему испрашиваемого мною всемилостивейшего награждения. С истинным почтением и пр. имею честь быть граф Михаил Кутузов”.

Чытаючы, міжволі спачуваў я генерал-маёру Тучкову. Ужо калі Кутузай, галоўнакамандуючы ўсімі арміямі ў вайну з Напалеонам, у пераможны час пакінуў увагай баявога генерала, якога асабіста ведаў і ўхваляў, і перад тым за паўгода выстаўляў да ўзнагароды, і раптам не заступіўся, адхіліў ад баявых дзеяньяў, пазбавіўши магчымасьці высунуцца ў баях, выправіць пралік нейкім новымі заслугамі, то дзейнічалі супраць Тучкова вельмі магутныя інтарэсанты, пра якіх мог ведаць Кутузай. Хоць, канешне, гэта да ўзнагародаў за подзвіг рэкамендуюць пісьмовым хадайніцтвам, а за вінаватага заступающца з аглядкай. Прамы начальнік Тучкова мог і павінен быў хадайнічаць за свайго генерала. Ці заступаўся ён? Ці знайшоў зачэпку, каб сказаць слова ў абарону перад гасударам? Да ўзнагароднай рэкамендацыі была прыкладзена старонка вершаў, якая мела назуву “Ода по слушаю присоединения части Молдавии и Бессарабии к России”. Ода складалася з мноства строфаў, я прачытаў дзьве апошнія:

Где Августы, Трояны
Побед сбирали плод,
Где гордые тираны
Страшили съмертных род,

Там ныне процветает
В спокойствии страна
И слава повторяет
Россиян имена.

Прыкметіўшы, што я адараў я позірк ад тэксту, Закрэўскі з непрыхаванай іроніяй патлумачыў:

– Так, так. Генерал-маёр Тучкоў гэту песньню напісаў свайму галоўнакамандуючаму, відаць, у дарунак. Па чутках, Міхаіл Іларыёнавіч быў дужа крануты і вырашыў пазнаёміць гасудара. “Россиян имена” – безумоўна, лашчыла ягоны слых.

Одай быў крануты, падумаў я, але загад аб адхіленыні ад камандавання корпусам усё ж прадыктаваў, не зьдзівіўся відавочным недарэчнасцям. Цар наўрад ці быў закрануты вершамі, аднак вось жа генерал-аўдытара вырашыў з одай азнаёміць. Ці Закрэўскі сам выпадкам раскапаў у канцылярыі Галоўнага штаба гэты паэтычны твор, навеяны Бухарэскім мірам?

На другім аркушы зъмяшчалася дакладная адмірала Чычагава гасудару аў баявых дзеяньях яго арміі, але з устаўкамі цалкам парадаксальнага характару:

“Полк князя Доминика таял от голода. Остатки его князь отправил в Несвиж с обозом из 50 возов с награбленной в Москве добычею. Они прибыли в то время, когда мы входили в город и попали в наши руки. Князю Доминику Радзивиллу это не понравилось, и он позволил себе некоторые оскорбительные для русских войск намеки.

За это в отместку я позволил порыться в подвалах его дома. Там нашли сокровища: жемчуг, бриллианты и т. п. Я увез все, что мог, это будет сложено в Бобруйске или другом месте, и вы изволите

решить, что с этим делать. Я не видел, но говорят, есть вещи достойные музеев. Все оценивают более, нежели на миллион рублей".

Пад данясеньнем стаяла дата – 7 лістапада. Гэта быў дні, калі войскі нашыя перасьледавалі Напалеона да Барысава, і нейкі кур'ер, рызыкуючы жыцьцём павёз гэтае гульлівае паведамленье цару, калі той чакаў звестак пра ход і посьпех заключных бітваў. Ды і дзе мог чуць адмірал Чычагаў абразыльвия намёкі Радзівіла? І што было князю Радзівілу ківаць, калі ён служыў французам і быў сваім сярод ворагаў Расіі. І ці патрэбны намёкі для таго, каб лічыць трафеям маёмысць здрадніка, калі сама здрада дае для гэтага важкія падставы? І як сорак вазоў з маскоўскім каштоўнасцямі галодныя зньядомлія салдаты правялі да Нясьвіжа? І нашто везыці ў Нясьвіж нарабаванае, калі ўсылед ідзе армія Кутузава? Ды і ці быў гэтыя вазы? Ніколі раней аб выратаваньні маскоўскай здабычы Напалеона не было размоваў, і ніхто ня чуў аб узнагароджаных за гэты подзвіг? І дзе болей ісціны: захавальнік багацьця Бургельскі ацэнівае забранае ў 10 мільёнаў, адмірал Чычагаў – у мільён. Хто яму ацэніваў з гэтакім зъмяншэннем вартасыці?

Закрэўскі чытаў гэтыя напоўненія зъдзіўленнем пытаныні па маім твары.

– Так, гасудар быў моцна ўражаны ўчынкамі пана адмірала, – сказаў ён. – Гасудар па сёнянняшні дзень схільны лічыць, што Чычагаў адчыніў французам шлях з пасткі. Таму і быў вызвалены ад камандавання пры асадзе Торна. Наколькі я памятаю, першага лютага ён здаў камандаванне арміяй Барклаю-дэ-Толі і выехаў у Пецярбург, а неўзабаве – за мяжу, пакрыўджаны на ўсіх, што яго ледзь ня ўслых называюць здраднікам. Імператар не хацеў скандалаў і высьвятлення адносінаў у час вайны. Дыпламатыя прымушала захоўваць твар. Хоць бы для гісторыі...

– А як цяпер аднавіць для гісторыі падзеі з неабходнай акрэсленасцю? – зазначыў я. – Фельдмаршал князь Галенішчаў-Кутузав памёр, адмірал Чычагаў, кажуць, у Італіі ці ў Англіі, скарбы падзелены на троі часткі, а часткова, падаецца, прададзеныя. Што яны ўяўлялі сабой першапачаткова – пакуль што застаецца невядомым...

Генерал-аўдытар палічыў за неабходнасць вызначыць прыярытэты.

– Гэта меншая бяда, – сказаў ён. – Ёсьць большая. Маці гэтага няшчаснага Дамініка і імператрыца-маці Марыя Фёдараўна – кузіны. Марыя Фёдараўна, трэба думаць, пакрыўджана, што з ёй не парайліся. Шмат што тут сыходзіцца... Тоё, што князь загінуў, – божая воля, але маёмысць у пыл разынесыці – па-за правамі адмірала Чычагава і tym болей нейкага генерал-маёра. Яны ў ваенным запале занадта перабольшылі свае кампетэнцыі. Мне, канешне, Тучкова шкада, але пытаныне куды што з замка падзелася не падлягае забыццю. Калі гасудар у часе вайны змаўчаў – не азначае, што забыўся.

Літасьць гасудара да палякаў-здраднікаў

Усё гэта гучала вельмі цьмяна, я ня мог уяўіць, у якіх адносінах да справы Тучкова апынуся з-за памятлівасці цара, і дазволіў сабе запытанацца:

– А ў чым болей віны Тучкова: ці ў tym, што прымяніў да замковых слугаў сілу, ці ў недахопе звестак пра залатыя скульптуры?

– Ня ў тым, Андрэй Юр'евіч, бяды, – адказваў Закрэўскі, прыведзены маім пытаньнем у некаторую зъянтэжанасць; было прыкметна, як ён задумліва шукае ў маіх словах нейкую хібу, – ня ў тым бяды, што зъблі служак, а золата забралі з замку, мажліва, залатыя скульптуры пайшлі гуляць у невядомым накірунку. Вынікалі з гэтага, пан обер-аўдытар, – сказаў ён ужо ўпэўнена, – адчувальныя непрыемнасці палітычнай якасці менавіта для дзяржаўнага нашага гонару. Бо ніхто ня можа меркаваць, што бяз царскага дазволу, ліхой воляй некалькіх армейскіх чыноў княжацкая фамілія пазбаўленая спадчынных каштоўнасцяў і рэліквіяў. Аказалася горш за канфіскацыю. А на іх нават арышт не накладаўся. Вось прачытайце гэты дакумент таго часу, – ён падаў мне аркуш паперы з друкарскім тэкстам.

Гэта быў “Высочайшии Манифест” аб амністыі асобам, якія парушылі расейскую прысягу, падпісаны царом 12 снежня 1812 году ў Вільні. Яшчэ з таго часу я памятаў гэты тэкст асаблівай красамоўнасцю стылю, які болей падыходзіў для малітоўнага вымаўлення ў царкве, што падахвочвала перасьмешнікаў дэкламаваць яго на афіцэрскіх застольях для забаўлення кампаніі. Мне і за сталом Закрэўскага хацелася расесьмяяцца, калі я чытаў: “...другие, которых число меньше, но преступление несравненно большие, пристали, еще прежде нашествия на их земли, к стране чуждого для них пришельца и подъемли вместе с ним оружие против Нас, восхотели лучше быть постыдными его рабами, нежели нашими верноподданными... объявляем Наше Всемилостивейшее общее и частное прощение, предая все прошедшее вечному забвению и глубочайшему молчанию, и запрещая впредь чинить какие-либо по делам сим притязания или изыскания, в полной уверенности, что сии отпавшие от нас, почуют кротость сих с ними поступков и через два месяца от сего числа возвращаются в свои области”.

Далей зъмяшчалася неабходная маёмасная пагроза, але выказаная не ультыматыўна, а з дабратворнымі іншасказамі: “Когда же и после сего останется кто из них в службе наших неприятелей... таковых, яко совершенных отступников, Россия не примет ужে в свои недра и все имущество их будут конфискованы”. Памятаю, усіх весяліла скарыстанае недарэчна слова “недра”, паколькі ў тых ваенныя месяцы “недра” былі сіонімам “магілы”.

Зірнуўшы на тэкст і на дату, я запытальна паглядзеў на генерал-аўдытара: якую значнасць, апроч гістарычнай, мог мець маніфест, выдадзены тры з паловай гады назад, калі ўсё з таго дня зъмянілася – і шмат хто з адступнікаў ужо прыняты ў нетры, калі ня ў нас, то ў іншых краінах, і Польшча сталася часткай імперыі, і палякам усім даравалі, нават далі ім Канстытуцыйную Хартыю, аб якой у нас нават мара лічылася за ерась.

– Справа ў тым, – патлумачыў Закрэўскі, – што гэты найвышэйшы маніфест, якім абвяшчалася манаршша дараваныне, даставілі ў студзені месяцы і князю Дамініку Радзівілу, але ён адказваў, што пасыля атрыманага ім паведамлення аб разгроме родавага яго замку, зъдзейсненага рускай арміяй яшчэ за месяц да маніфесту, а не праз два месяцы пасыля яго, як галосна абвешчана, ня бачыць магчымасці верыць у шчырасць словаў расейскага імператара. – Закрэўскі ўзяў аркуш з маніфестам і зачытаў усlyx:

“Уступая волющему в Нас гласу милосердия и жалости, объявляем Наше Всемилостивейшее общее и частное прощение, предая все прошедшее вечному забвению и глубочайшему молчанию, и запрещая впредь чинить какие-либо по делам сим притязания или изыскания”.

— Вось такі казус, Андрэй Юр'евіч, — уздыхнуў ён. — Вы разумееце?

— Так, пан генерал-аўдытар.

Усё ж Закрэўскі палічыў за неабходнасць пракаментаваць прачыта-ную цытату:

— Якое ж гэта дараваныне, калі ня проста каштоўнасці, а сямейныя ўсе рэліквіі былі канфіскаваныя з рашучым апярэджаньнем? А ў той час было ў Польшчы ў Панятоўскага дваццаць пяць тысячаў сваіх і літоўскіх войскаў за нашай сыліной. І многія павярнулі б дадому съследам за князем Радзівілам. Славольства Чычагава і Тучкова дорага абышлося, у тым ліку і жыцьцямі.

— Даволі цяжка паставіць за віну Чычагаву, — засумняваўся я, — што канфіскацыя маёмыні здрадніка паўплывала на зыход кампаніі і павялі-чыла ахвяры ў замежным паходзе. Гасудар прыехаў у Вільню, калі на Смаленскай дарозе ляжала сто тысячаў трупаў, і прама ў яго на шляху гналі калонамі абмерзлых палонных, і Вільня была заваленая мерцьвя-камі. Калі гэта не паспрыяла здраднікам даўмецца і скласыці зброю, і не цягнуцца ўсьлед Напалеону, што магла зъмяніць рэквізіцыя скарбаў...

Закрэўскі не ўстрymаўся ад настаўніцкага задавальнення пашырыць мой палітычны досьвед.

— Слушна. Але дыпламатыя існуе на больш высокім узроўні, чым су-тыкненыні людзей на полі бою, — паведаміў ён. — Там іншая значнасць. Як гасудару такую самадзейнасць успрымаць? У 1772 годзе замак таксама часткова спустошылі, дзядзька Дамініка тады наважыўся бунтаваць супраць імператрыцы Кацярыны. Аднак толькі бібліятэку вывезылі ў Пецярбург з найвышэйшага дазволу, з іншага — цвік ня зынік. А тут бяз царскага слова дывізійны генерал свавольна нясьвіжскіе гняздо вычысьці да пылінкі! Рапнін-Валконскі паведамляў гасудару, што гэта хваравіта было ўспрынята прускім дваром. Гасудар, не сваю віну загладжаючы, выму-шана аддаў Нясьвіж прускаму Радзівілу. А мог бы не аддаваць. Вось такія наступствы...

Загад выехаць на месца здарэння

— Калі ўсё дакладна вядома і асэнсавана, — спытаў я, наіўна гледзячы генерал-аўдытару ў очы, — што прапануеца мне дадаткова расьсле-дываць?

— Ня ведаю, — паціснуў плячыма Закрэўскі, пазбягаючы ўдакладнен-ні ў. — Усе абставіны. Шмат ёсьць пакрыўданых, каго цяперашніе ста-новішча Тучкова мала замірае са сваімі стратамі. Удава князя Дамініка княгіня Радзівіл...

— Ды яна пры чым да генерал-маёра? — зьдзівіўся я.

— Чароўныя жанчыны надзеленыя, спадзяюся, вы гэта ведаеце, дарам таямнічага ўплыву, — шматзначна пасымхніўся Закрэўскі. — Яна ўжо як бы і не ўдава, а нявеста ад'ютанта сывіты гасудара. Была б, пэўна, больш багатая, калі б не нясьвіжскіе спусташэнье.

— А ці нельга даведацца, Арсен Сяргеевіч, — натхніўся я разумнай, як мне падалося, ідэяй, — што з рэквізаваных нясьвіжскіх каштоўнасцяў

передаў нябожчык Валуеў у дварцовых сховішчы? Магчыма і поўны вопіс будзе пры іх?

— Ахвота вам жартаваць у сур’ёзной справе, Андрэй Юр’евіч, — іранічна адгукнуўся Закрэўскі. — Як вы гэта сабе ўяўляеце? Што я пайду да гафмаршала Нарышкіна і папрашу паказаць каштоўнасці Радзівілаў, здаўтыя Чычагавым? Хто ж мне іх пакажа? Ды і хто іх глядзеў? Яны і не патрэбныя зусім дварцовай скарбніцы. Ну што рабіць, напрыклад, з сярэбраным посудам на сотні персонаў, на які ў скарзе паказана? Хто ж не пагрэбне есьці з чужых талерак і чужым відэльцам? Ды і хіба гонар для гасудара маёмасць уланскага палкоўніка? Будзе ляжаць гадоў сорак у куфрах, пакуль разъбяруць.

— Іншымі словамі, — выказаў я сваю думку, — ня ў скарбах справа, а ў трывманыні законнасці ў часе вайны.

— Менавіта ў межах аўдытарскай праверкі, — пагадзіўся Закрэўскі. — Гасудар жадае яснасці, а паколькі генерал-маёр прыезджае ў Менск аднавіць свае паказаныні, то прыдзеща вам, Андрэй Юр’евіч, як начальніку першага стала нашага дэпартаменту прыняць справу пад асабісты дагляд. І асабіста рассыльдаваныне правесці, улічваючы няпростую падкладку і супрацьлеглыя інтарэсы пэўных уплывовых асобаў. Усю ад мяне магчымую дапамогу вы атрымаеце. Вось, гасудар ужо акрэсліў сваю волю, — тут Закрэўскі паказаў мне распарараджэнье:

Управление Дежурного генерала

Главного штаба

Его Императорского Величества

По его канцелярии № 1978

8 мая 1816

Аудиторскому Департаменту

По докладу оного Департамента, о состоянии по армии генерал-майора Тучкова С.А., отставленного от исполнения должности корпусного командира в 1813 году в связи с подозрениями в неприличествующем генеральскому званию поступке и с прощением генерал-майора, несогласного с выставленными ему обвинениями, Государь Император Высочайше повелеть соизволил:

Провести дорасследование всех обстоятельств начатого в указанный год дела и представить результаты аудиторской проверки для ознакомления и принятия решения.

Предлагаю Аудиторскому Департаменту привести в исполнение означенную Высочайшую волю безотлагательно.

Дежурный генерал

Закревский

— Усё ацаніць, пан палкоўнік, давядзеца на месцы. Я давяраю вам: калі нічога не адшукнаецца ў дзеяннях генерал-маёра Тучкова і адмірала Чычагава на іх карысць ці ім на шкоду — вы так і выкажыце свае меркаваныні, ад сябе нічога не дадаўши і не ўтаіўши. Усе паўнамоцтвы вы атрымаеце. Паперы, на мой погляд вам неабходныя ці для дадзенай справы цікавыя, будуць падрыхтаваныя на працягу тыдня.

Ветрын

Прыемныя прыкметы аднаўлення сядзібы

Дзякуючы даручэнню па дэпартаменце, якое зрушыла мяне ў дарогу, я напрыканцы траўня, дасягнуўшы Талачынскую станцыю, адхіліўся ад службовага маршруту і знаёмымі прыветлівымі прасёлкамі прыбыў

у родны Ветрын. Ня ведаю, мілъя мае ўнуکі, ці будзеце вы так прывязаныя душой да Ветрына, як быў прывязаны я. У маладыя гады, відаць, гэта і ня трэба, і супраць прыроды сядзець у бацькоўскім гняздзе, любая істота рвеца з яго выляцець на прастору: съвет такі вялікі і цікавы, хочацца прайсьці яго дарогамі, знайсьці сяброў, выявіць сябе, даведацца невядомага, але, спадзяюся, застанецца ў вас памяць і аб ветрынскіх съязжынах, па якіх вучыліся вы хадзіць, аб ціхай плыні Друці, аб доме, дзе гучалі вашыя дзіцячыя галасы, і выраслыі вашыя любімъя бацькі, і заўсёды думалі і дбалі пра вас вашыя дзед і бабуля. Мяркую цяпер, што і мяне, калі прабіў адмераны час, пацягнулі ў Ветрын такія нябачныя ніцы. Мноства дзіцячых успамінаў усплывалі ў маёй памяці, калі я пад'яджаў да сядзібы, сэрца падказвала мне, што толькі тут адчую я сябе ў родным месцы і шчаслівым. Нават позірк мой на вакольны пейзаж зъмяніўся: не проста мілаваўся я ім, як божым дарункам, а глядзеў вачыма дбайнага гаспадара – як узарана, што пайшло ў рост, што дасць луг пры першым укосе.

Стан сядзібы і вёскі знайшоў я лепшым за мінулагодні: ніхто за зіму не памёр, наадварот, нарадзіліся два дзіцяці мужчынскага полу, якім я па дзеадаўскім звычаі зрабіў падарунак – паднёс па сто рублёў; над ацалелай паловай дома была пастаўленая страха і залаціўся цяпер саламяны дах; на двары падсыхай нарыхтаваны зімой лес на аднаўленыне дому; падлога ў сенцах, мной узарваная, была старанна перацягнутая, усю зіму тапілася ў дому печ – съцены прасохлі, і мог я ў ацалелых пакоях жыць пры ўмове, што зашклю вокны, цяпер шчыльна забітая дошкамі. Павялічыўся натуральным шляхам і статак маіх конікаў – адна з набытых летасі кабыл ажарабілася; таму я вырашыў купіць яшчэ некалькі цяглавых коней для ворыва.

Сустрэча з таварышам юнацтва

Прыемнай для мяне мясцовай навіной, якую паведаміў Салавей, было вяртанье суседа Сакольскага – аказаўся ён дараваны найвышэйшым указам з прычыны далучэння Царства Польскага да Рәсей. Лявону Сакольскому я мог жадаць толькі добра, але ўсё ж адчуваў пэўную зайдзрасць: і дах у яго не пацярпеў, і шкло ўцалела ў вокнах, і былі ў яго жонка і дачка, і вярнулася ўраўнаваныне ў правах. Не бяруся сказаць з дакладнасцю, чаго я разайдросыціўся. Хутчэй за ўсё з тae прычыны, што жонка яго была прыгожая, маленькая дачка вельмі мілъя, а я быў халасты палкоўнік з таго мноства такіх чыноў, якія з прычыны ваеннай службы, калі не паспіваюць загінуць у маладыя гады, робяцца старымі буркунамі і няўдачнікамі.

Неўзабаве давялося нам з Сакольскім сустрэцца, я сам захацеў яго пабачыць і паехаў вярхом да яго ў сядзібу. Балючым было маё зьдзіўленыне, калі замест дужага дзейнага мужчыны, якім я звыкся сустракаць яго раней, паўстаў перад мной зламаны, зьнямоглы, сухотнага выгляду інвалід без жывых агенчыкаў у вачах. Апрануты ў цёплы сурдут, ён цяжка прагулываўся па ўяздной сядзібнай алеі, як можа прагулывацца стары ў сумным раздуме аб мінульых днях маладосці і аб даўніх таварышах сваіх, ужо пакліканых госпадам на неба. Горасная незваротнасць мінульых гадоў убачылася мне ў яго паходцы і постасі. Некалі мы гулялі разам і па гэтай алеі, навыперадкі несыліся да Друці, я заставаўся начаваць ў ягоным пакоі, і мы падоўгу не маглі заснуць, абміяркоўваючы кнігі, жыцьці вялікіх людзей, нашыя магчымыя падарожжы, знаёмыя, неабходныя для посьпеху ў жыцьці мовы,

зазіраючы ў невядомасць будучыні, якая здавалася неаглядна вялізной і для кожнага з нас удачлівай, і ўесь съвет напоўнены быў цудоўнымі загадкамі – зоркі, крык невядомай птушкі, самі нашыя слова, нашыя лёсы, і канец шляху быў нябачны і неуяўляемы, а цяпер з яго зъяцелі ўсе таямнічыя покрыўкі, і прыяцель маіх падлеткаўых гадоў быццам і падышоў да нейкай брамы, якую адчыняюць бяз грукату, а нашы маладыя твары яшчэ бачацца ў паветры і чутны яшчэ нашыя маладыя галасы, але гэта рэха гучыць з далёкіх мясцінай, гэта памяць гайдает ў туманах адбіткі прывідных карцінаў, вось яны падплываюць і расьсейваюцца ў сумны пыл...

Я прывізаў каня ля брамы і пайшоў на сустрач Сакольскаму. “Жывы, Андрэй! Слава богу! Рады бачыць цябе!” – сказаў ён безуважна, нібыта вымушаны даўнім нашым знаёмствам да ветлівасці. “А як ты?” – спыталася я болей са спачуваньнем, чым з цікавасцю, паколькі ўсё прачытвалася па яго зънешнасці. “Прыхварэў быў дужа!” – адказваў ён без жаданья апавядальнік падрабязнасці. Мы прыселі на валун, нагрэты сонцам, і паступова разгаварыліся. Яго трэці гвардзейскі лёгкаконны полк валанцёраў, які Напалеон уключыў у сваю Маладую гвардыю, у кастрычніку 1812 году быў разьбіты ў Слоніме казакамі з авангарду Чычагава. Каму паshanцавала, тыя ўцяклі да Варшавы на перафарміраваньне, а трыста чалавек патрапілі ў палон. Гэта я ведаў з выпісак сваіх пра графа Ламберта і казачага палкоўніка Дзячкіна і шчыра паспачуваў Сакольскому з поўным разуменіем яго няўдачы: французам было кепска ў палоне, а палякам даводзілася цярпець найболыш, да іх ні салдаты, ні ўлады літасці ня мелі, яшчэ пащасціла, што не застрэлілі на месцы. І давялося ў лютую зіму, казаў Сакольскі, цягнуцца ў Москву для расчысткі пажарышчаў і паленія трупаў, а потым ісьці этапам у Пермскую губерню, каб застудзіць па дарозе грудзі. “А цяпер хаджу думаю, – казаў Сакольскі, – нічога не зъмянілася. Усхваляваліся мы, быццам напіліся. Вось яно, якое выцьверазеньне!” Маё кароткае апавяданье аб ранах некалькі зъмякчыла яго адчужаную суроўасць, і ён настояў, каб я застаўся ў іх на абед.

Знаёмства з юнай паклонніцай Напалеона

У сядзібе гасцівала вельмі прыемная асоба – мадмуазель Лізавета, як яе назваў пры знаёмстве сусед (яна адразу ж паправіла – пані Эліза), малодшая сястра Сакольскай, гэтая ж абаяльная, але з відочна большай рашучасцю палітычных меркаваньняў. У прыватнасці, яна паведаміла як сапраўднасць, што Бог яшчэ пакарае англічанаў, якія вызвалілі ўскласці на сябе ганебную ролю турэмшчыкаў такога геніяльнага чалавека як Напалеон, а ўсё чалавецтва не аднойчы ў гэтым пакаецца. “А як вы думаеце?” – спытала яна мяне з выклікам. Я адказваў, што мне, на жаль, ня дадзена ведаць Божую волю, але я сумніваюся ў геніяльнасці чалавека, які забыўся забясьпечыць сваё войска неабходнымі рацыёнамі харчаваньня, а коней – аўсом. “Вы – інтэндант?” – спытала яна, афарбаваўшы пытанье прыніжальнай ацэнкай. “Элька!” – дакарыла яе сястра. На мой погляд, у часе вайны гэтая Элька была падлетак і наслухалася спадзіваньняў на Напалеона, дапамагаючы маці скубсці корпю, што тады лічылася неабходным унёскам шляхцянак у перамогу Францыі і палякаў. “Не, – сказаў я. – Цяпер я аўдытар”. Сакольскі палічыў

неабходным патлумачыць сваячцы: “Месье Лунін камандаваў егерскім палком. Ён прайшоў усю Германію і Францыю да Парыжу”. Мой вопыт ваеннага падарожніка юную пані Элізу абсолютна не зацікавіў. “Як я рада, што аднавілася Польскае каралеўства! – авбясьціла яна. – А вы, месье Лунін?” – “Так, безумоўна!” – кіўнуў я. “Вы ж паляк?” – спытала яна. “Ня ведаю, – засумняваўся я, – у пэўным сэнсе я ілюструю ўладкаваньне нашай цяперашній дзяржавы: польская аўтаномія пад расейскай каронай. Мая маці лічыла сябе полькай, мой бацька быў перакананы рос!” – “А што вам падказвае сэрца?” – вырашыла дазнацца адназначнага адказу юная паненка. “Нічога! – адказаў я. – Напэўна, я глухі!” Аляксандра Сакольская намагалася скіраваць увагу сястры на меней містычныя сферы, але веданьне таго, што палкоўнік гасудараўай арміі ды яшчэ з юрыдычным ухілам, служыла для пані Элізы раздражняльнікам патрыятычных пачуцьцяў.

“Я мару аб тым дні, – заяўвіла яна, – калі Польшчы аддадуць усе яе ранейшыя землі. А вы?” Я шчыра прызнаўся, што мае мары менш рамантычныя: я мару завесыці ў сваім маёнтку вялікія рыбы сажалкі, якія баўчыў у Саксоніі, калі выздараўліваў у манастырскім лазарэце. “Там плёскаліся карпы па дзесяць фунтаў, але былі і ўдвяя большыя, – сказаў я. – Яны вельмі прыгожа выскокваюць з вады. Выскокваюць ва ўсю сваю даўжыню. У промнях сонца гэта падобна на жывое золата, узнятае ў паветра. У нямецкім тракціры мы з дзенішчыком аднойчы частаваліся такім веліканам, запечаным на вугольлях. Недалёка ад нашага стала круці ручку катрынкі стары, простая мелодыя плыла ў паветры, і было такое адчуваньне, што мы патрапілі ў рай”. – “У раі не ядуць рыбу!” – нагадала мне пані Элька, разжалаваўшы мяне позіркам у бюргеры за такія нікчэмныя мары. Сакольскі ж наадварот зацікавіўся і нават пажартаваў: “А што, Андрэй, твая праўда! Мне так абрыйдлі каровы, іх галасы, мухі, сырадой з мёдам, што з радасцю зъмяніў бы іх на статак карпай. Будуць сілы, так і зраблю. Добра, друг мой?” – зъвярнуўся ён да жонкі. Сакольская адразу, але неяк бяз веры, пагадзілася, і я адчуў, што яго хвароба затуманівает ў гэтым доме ўсе далёкія перспектывы. Але яна знайшла падставу зъмяніць тэму гутаркі, прапанаваўшы мне прасьпіваць мелодыю катрынкі. Напіваць я катэгарычна адмовіўся, але прайшоў да клавікордаў і ту юмузыку найграў. Гэта падштурхнула сесыці за інструмент Эльку, і яна сыграла некалькі модных паланезаў, потым маленькая Аленка пазнаміла ўсіх са сваімі посыпехамі ў выкананыні розных адаптацыяў, заслужыўшы неабходную юнаму таленту пахвалу.

І над абедам, і над музыкай паланезаў неадступна навісаў настрой прыхаванага смутку; пакашліванье Сакольскага, чырвань, што запаллялася на яго шчоках, гасілі шчырыя вясёлыя ноткі ў размове. Вядома, ніхто ня гнаў суседа майго ў конны полк, тым больш, што ён і не ваяваў ніколі раней, да слонімскага сутыкнення з казакамі і гусарамі, але нібыта ляжала на мне віна за яго прастуду ў нашым палоне, якая вылілася ў сухоты. Ва ўсялякім выпадку, менавіта з такім адчуваньнем я разьвітваўся з Сакольскім і іх юнай патрыятычнай настроенай сваячкай. Лявон выйшаў мяне праводзіць. Мы шлі па дарозе, я вёў каня за повад, Сакольскі стомлена крочыў побач, усё было гэтак зразумела і горасна, што мы пазъбягаль марных словаў. Цішыня стаяла над полем, дарога была пустэльная, толькі конскія капыты адбівалі аднастайны рытм, пазвоньвала

аброць ды зредку пралятаў міма жук. Мы прайшлі так з чвэрць вярсты. Перад пагоркам Лявон спыніўся і на развітанье, пасьміхнуўшыся, сказаў мне: “А ведаеш, здаецца мне, ты Эльцы спадабаўся. Пікіравалася яна з табой, гэта знак увагі! Заязджай да нас!”. Я паабяцаў і запрасіў яго з сям’ёй наведаць Ветрын.

Сакольскія едуць у Талачын

Не магу сказаць, што сэрца маё было адразу захопленае ў палон вобразам Элькі. Але назаўтра я паслаў Салаўя ў Талачын заказаць шкло для сядзібнага дому, што надало руінам, калі не шляхетны, то нейкі ачунялы выгляд. І яшчэ з эстэтычнай мэтай была абвешчаная ад майго імя ў вёсцы катэгарычная забарона выпускаць жывёлу на прагулянкі па маёй сядзібе. Мяне ніколі не раздражняла сьвіньня, якая салодка парохковаля ў лужыне перад варотамі, ці каза з сямействам сваім на палянцы перад флігелем, ці ўзвод курэй, абраўшых для днёўкі руіны дому, але сустракаць маладую паненку, калі б яна вырашыла прыехаць разам з Сакольскім, мне хацелася бяз гэтакай дваровай сьвіты.

У нядзелю задумай я абнавіць калодзеж на сядзібным двары. Старая рассоха ўжо даўно сышпалася паraphней, ды і журавель быў непрымальна трухлявы. Да таго ж хацелася мне зьмяніць і старыя вянцы калодзежнага зрубу. Паклікаўшы Салаўя і былых яго партызанаў, якім паабяцаў заплаціць па тры рублі за працу і пачаставаць, ранкам прыступіў я да справы. Дзень быў съякотны, усе распрануліся да кашуляў, сякеры весела сышпівалі, Дзяніс гатаваў мяса ў катле, пах яго прыманіў дваровых сабак, па недаглядзе апынулася каля флігеля на зялёнай траўцы каза з двума казылянятамі, прывандравалі куры з несуцішным выгадкам кураняткаў, і вось на гэту патрыярхальнную ідылію зъявіліся ў брычцы Сакольскія, і з імі Элька ў супраджэнні двух вершнікаў – адным цывільнym у нашых з Лявонам гадах і маладым уланскім паручыкам у польскай сіне-чырвонай форме з сярэбраным арлом на канфедэратацы. Сакольскія сышлі з каляскі, я пайшоў да іх вітацца, увесь мой двар – ад сялянаў да курэй – моўкі паглядаў на нашую сустрэчу. Лявон пазнаёміў мяне са сваімі спадарожнікамі – аднапалтчанінам і яго маладым сваяком, які пачаў службу ў чацвёртым палку войска Царства Польскага. На мне яшчэ пот не астудзіўся, і я ня мог працягнуць руку нават Лявону. Пані Аляксандра пасышпішалася сказаць, што яны выбраліся на запрашэнніне ксяндза ў Талачын, дзе будуецца касыцёл, і хацелі паклікаць мяне з сабой праста на прагулянку. Пані Элька адразу ж пацікаўлася, ці быў я ў Талачыне на tym месцы, дзе імператар Напалеон загадаў спаліць съяцігі сваіх палкоў, якія загінулі ў бітвах. Юны паручык, для мяне яго назвалі Юрэем, а між сабой зъвярталіся да яго “пан Юрэк”, таксама зацікаўіся паслушаць мой адказ. У гэты момант нейкае надта непрыемнае пачуцьцё прымусіла мяне азірнуцца – ззаду мяне, у пяці кроках, асіставала мне самая непажаданая пры такім спатканыні божая істота – худая брудная сьвіньня. Позірк, які я кінуў у бок Салаўя, сарваў яго ў атаку, якая завяршылася перамогай і жахлівымі просьбамі жывёліны аб літасці, якія заціхлі ў нейкім далёкім хляўцы.

У здабытай такім чынам цішыні я адказаў, што бачыў гэтае каstryшча на зімний дарозе сваімі вачыма, яно знаходзіцца пры ўезьдзе

ў мястечка па Аршанская вуліцы, і сярод жыхароў павінна быць дастаткова людзей, якія могуць распавесыці, як сцягі з вышытай золатам літарай N пад барабанны бой склалі ў груду і паднеслы да іх агонь. “А пазней па гэтым каstryшчы праехалі нашы артылерыйскія і палкавыя абозы, – сказаў я, – і яно бясьсыледна зынікла пад коламі”.

– Талачын! – вымавіў паручык Юрэк. – Хто б мог падумаць! Кажуць, Напалеон там плакаў!

– Цалкам магчыма, – адказаў я. – Страціўшы армію ў чатырыста тысячаў, можна праліць некалькі съязінак.

Элька стрэліла ў мяне позіркам, які ганьбаваў маю такую цынічную трактоўку імператарскіх пакутаў.

Увесь час гэтай малацікавай гутаркі Аленка, адзетая ў белую накрух-маленую сукенку, глядзела на мяне з нейкім важным для яе пытаньнем, якое не насымельвалася задаць. Я пайшоў ёй насустрach:

– Што, Аленка?

– Дзядзя, – спытала яна, – гэта вашыя козачкі?

– Так, – адказаў я, – гэта мае любімымі казъляняткі.

– Можна іх палашчыць?

– Безумоўна. Ім будзе вельмі прыемна.

Агульная ўвага перайшла на казълянятак і дзяўчынку, якая пяшчотна гладзіла іх па галоўках, і гэтае відовішча ўяўляла ледзьве не біблейскі сімвал чысьціні і міру. Але праз некалькі імгненьня адно казълянятка гультіва баданула Аленку съпереду, другое зьдзейсніла напад з тылу, і дзіцё распластавалася на траве ў зьдзіўленыні ад такога адказу на свае добрыя пачуцьці. Я паспяшаўся падняць малую і супакоіцу, кажучы, што казъляняткі ня мелі злога намеру, а хацелі пагуляць з ёй, аднак беласынежная сукенка, у якой везылі Аленку ў касыцёл і да месца съязылівага разьвітанья Напалеона са сцягамі, была запэцканая пылам і зялёнымі съядамі травы, і яна не магла адыйсці ад крыўды. Сакольская ўсёй кампаніяй глядзелі на “маіх любімых казълянятак” з пачуцьцём варожасыці, а я раптам убачыў сябе іх вачыма: стаяў перад імі ўладальнік пагарэлай сядзібы з нешматлікай сваёй гаспадаркай – сывіньні, казой з нашчадкамі, дзясяткам курэй, некалькімі мужыкамі, падобнымі на злодзеяў, сам непадперазаны і ў пратацелай кашулі – надта незайдросны кавалер для дамской увагі.

І вось што я ў ту ю хвіліну падумаў, больш дакладна будзе сказаць, адчуў. Адчуў жа я нешта накшталт крыўды, што ня быў у 3-й арміі, калі яна займала Нясьвіж, і не патрапіў у замак, калі ішла рэквізіцыя княжацкіх скарбаў; уявілася мне қарціна, як я бяру сабе ў якасці ўзнагароды залаты кубак або ланцуг, і раблюся багаты, і ўжо ззаду мяне не съвіння, козы і былыя кантрабандысты, а прыстойны двор, і новы дом, а з вокнаў яго гучыць музыка, і я запрашаю туды маіх гасьцей... Ды вось прамільгнуў гэты прывід дастатку, і зноў я пачуў далёкае рохканье, і ўбачыў суседзяў сваіх, якія жадалі як хутчэй сесыці ў каляску.

Сакольская дзеля ветлівасыці пагасцявалі яшчэ некалькі хвілінаў і са словамі “ня будзем вам перашкаджаць, прыяджайце да нас, будзем вельмі рады вас бачыць” праехалі ў Талачын шукаць съяды памятнага вогнішча, якое зынішчыла сцягі разьбітых батальёнаў, а мы ўзяліся дарабляць сваю працу.

Але пабачыцца з Сакольскім да ад'езду майго ў Менск у мяне не атрымалася.

Студзёнка на Беразіне Месца пілігрымак

Быў сонечны чэрвеньскі поўдзень, калі я ў суправаджэнні Дзяніса старым паштовым трактам прыбыў у Барысаў. Апошнім разам былі мы тут у лістападзе 1812 году, праз тыдзень пасля ўцёкаў Напалеона. Тады выпалены горад быў засыпаны съежым сънегам і ўяўляў белую раўніну, над якой, як капліца на могілках, узвышалася царква. Цяпер выгляд быў непараўнанына весняйшы дзякуючы асыляпляльнаму сонцу ў бясхмарным небе і яркаму зялёному колеру ландшафту. У астатнім жа адноўлены на папялішчах Барысаў меў убогае відовішча заштатнага мястэчка. Небрукаваная вуліца прывяла нашу брычку да перадмоставага ўмацавання на беразе Беразіны. З пагорку адкрыўся від на раку, якая тут цячэ ў некалькі рукавоў, ствараючы лугавыя астравы, аблюбаваныя чародамі гусей. Налева ад гарадка зелянелі жытныя палі; гледзячы на мірны пейзаж цяжка было ўяўіць, што тут у дні разгрому Напалеона страціла дзьве тысячы забітымі і здалася ар'егардная французская дывізія.

Перадмоставае ўмацаванье, каля якога мы спыніліся для агляду, збудаванае было на месцы таго тэт-дэ-пона, які ня здолела абараніць ад войскаў Чычагава польская дывізія генерала Дамброўскага. Ваеннага сэнсу ў новай фартэцыі бачылася мне няшмат. Хіба толькі страх перад паўторным нашэсьцем Банапарта, які ўратаваўся з пасткі, заахвоціў да такіх вялізных выдаткаў інжынернай сілы. Мы пераехалі на левы бераг па мастах агульной працягласьцю ня менш за пайярсты і маляўнічай дарогай, якая ляжала на пагорках, накіраваліся ў Студзёнку. Паездку нашую вызначаў сэнтыментальны харктар увагі да гістарычнай мясціны, наўпрост пасадзейніцаць рассыльедаванью майму па справе Тучкова 2-га яна, бяспрэчна, не магла. Але ўсё ж шэрагам абставінаў некаторыя персанажы рассыльедаванья аказаліся моцна звязаныя са Студзёнкай. Бай ў гэтай мясцовасці паслужылі славе нашай зброй нашмат меней, чым чакаў расейскі гонар, сівалізаваны ў асобе гасудара імператара. Тут ня здарылася для Напалеона сакрушальнае Ватэрлоа, ён ня быў аточаны, войскі яго ня склалі зброю, і ня зьведалі разгрому, які мог стаць дзяржаўным троумфам Рәсеi. Сэрца кожнага расейскага салдата заўсёды будзе шчыміць сумам аб страchanай тут мажлівасці паланіць французскага імператара і паказаць заслужаную яго зньявагу. Але нехта ж быў вінаваты, што гэта не ўдалося, і на думку некаторых ацэншчыкаў дапусцілі гэта адміral Чычагаў, абцяжараны нясьвіжскай здабычай, і яго дзяжурны генерал. Са зразумелым недаверам да гэтай версіі крыйднай няўдачы аглядаў я гістарычную вёску.

Новая Студзёнка адбudoўвалася, кажучы высокім словамі, на ранейшых падмурках, гэта значыць на тых чатырох камянях, на якія ў нашых вёсках кладуць ніжнія вянцы хатаў; ужо стаялі тут уроскід двароў дзесяць. Падчас выгнаныя французазаў, калі аглядаў я гэтае пагібелльнае месца, думалася мне, што зынішчаная вёска ніколі не адродзіцца. Усе хаты тут былі раскіданыя французскімі пантанёрамі на матэрыял для пабудовы мастоў, адзіны ацалелы дом, у якім начаваў Напалеон, раскаталі на бярвеньні, як толькі імператар ступіў на наладжаны да вёскі Брылі мост. У

тыя дні Студзёнка ўяўляла сабой чалавечы мурашнік са зьнямоглых людзей, якіх голад, мароз і паніка выкошвалі з такої жорсткасцю, што ўсе палі і агароды вёскі, руіны яе хатаў і хлявоў пакрытыя былі скразным пластам мерцвякоў розных нацыянальнасцяў. Аднак жыхарам, акалелым у ямінах і акопах за паўварсты ад сваіх дамоў, не было куды перасяліцца, і гэта, відаць, стала першай падставай аднаўлення жытла на месцы пабоішча. Такая маральная нязручнасць аднак была кампенсаваная той здабычай, якая засталася ім паслья казакаў, што першымі правялі тут збор ваенных лупаў. Драматычнае месца пераправы дазволіла прыкметна палепшыць сваю маёмасць мноству мясцовых жыхароў.

У Студзёнцы барысаўскія гандляры сувенірамі адразу па прыезьдзе нашым прапанавалі мне набыць на памяць здабытая імі ў рацэ крыжыкі, манеткі, гузікі, пустыя кашалькі, салдацкія лыжкі і нажы, астрогі і розныя іншыя рэшткі амуніцыі і экіпіроўкі. Ды і проста на нашых вачах некалькі чалавек сялянаў хадзілі па грудзі ў вадзе, абшукваючы дно з дапамогай вілаў на доўгіх палках. З адным гандляром-габрэем я завёў размову, спытаўшы, калі тут найбольыш знаходзілі французскіх рэчаў. Ён шматслоўна патлумачыў, што самым удачлівым было для такіх знаходак наступнае за ўцёкамі Напалеона лета. Тады тут вылавілі тысячу куфраў, чамаданаў, скрынак, напоўненых рознымі рэчамі, выцягвалі з вады таксама гарматы і экіпажы, добрую вупраж і кавалерыйскія сёдлы. У куфрах і чамаданах і ў вопратцы тапельцаў знайшліся серабро, золата і каштоўныя камяні. Навакольныя паны сабралі багатыя калекцыі агнявой і халоднай зброі, ордэнскіх знакаў, набытых у салдатаў, а таксама знайдзеных іх прыгоннымі. Магчыма, і жыхароў вярнулі ў вёску на загад свайго гаспадара з разылікам пошуку ў зямлі і вадзе рэчаў, якія маглі пайсьці ў гандлёвы ўжытак, паколькі невядомая раней Студзёнка набыла прывабнасць для рамантых пілігрымак. Асаблівую ж цікаўнасць да гэтай мясцовасці забясьпечыла ёй трагічная слава – тут адбывалася апошняя бітва вайны і тут, на беразе Беразіны, мог укленчыць літасці ў расейскага манарха самаўлюбёны карсіканскі прыхадзень.

Камандуючы 3-й арміяй адмірал Чычагаў пры сваім кароткачасовым заняцці Барысава нават пасльеў выставіць сябе ў камічным выглядзе, калі выдаў для спрашчэння пошукаў Напалеона сярод уцекачоў ці палонных прыкметы імператара:

“Наполеонова армия в бегстве; виновник бедствий Европы – с нею. Мы находимся на путях его. Легко быть может, что Всевышнему угодно будет прекратить гнев свой, предав его нам. Посему желаю я, чтобы приметы сего человека были всем известны. Он роста малого, плотен, бледен, шея короткая и толстая, голова большая, волосы черные. Для вящей надежности ловить и привозить ко мне всех малорослых. Я не говорю о награде за сего пленника: известныя щедроты Монарха нашего за сие ответствуют”.

Аднак нікому не пашанцавала атрымаць шчодрую ўзнагароду, а шкада – такі герой навечна ўвайшоў бы ў гісторыю разам са сваім палонным.

Шмат падарожнікаў прыцягваюць у Студзёнку чуткі, што тут на беразе на пляцоўцы даўжыней з паўварсты сустрэлі пакутлівую съмерць болей за дваццаць тысячаў чалавек. Не бяруся меркаваць чаму, але

мноства людзей не абыходзяць стараной тыя сумныя мясыціны, дзе лёс кінуў на пакуты і пагібель тысячы ім падобных. Душа замірае ад спачуваньня няшчасным і разуменьня бясьсільнасці сваёй у такой гораснай сітуацыі, калі пакінутыя правадыром, якому яны прастадушна даверылі свой лёс, ня ведалі куды падзеца, і не было ў іх моцы ўратавацца, і ня чую Бог іх апошнюю малітву. А пазней прышлі на месца смутку магільшчыкі, сцягнулі крукамі мёртвяя целы ў груд і падпалілі, каб пазъбегнуць заразы. У Студзёнцы так ператварыліся ў попел дваццаць пяць тысячаў ахвяраў паходу свайго ў наш край...

Думка нашага паўночнага Эзопа

За ракой далёка ўглыбіню ляжала забалочаная нізіна, парэзаная пратокамі, якія Напалеон і частка яго арміі паспяхова прамінулі па хісткіх маставах. А маглі не прамінуць, калі б выказаў адміral Чычагаў большае стратэгічнае разуменьне ці хоць бы прыслухаўся да парадаў дасьведчаных сваіх генералаў. Такое меркаваньне аб бярэзінскіх справах яго знайшло шмат прыхільнікаў, а талент вядомага літаратара Івана Крылова, які прысьвяціў амбіцыям адміrala сваю байку, надаў падобнай ацэнцыі шырокую і неадменную папулярнасць. Перад тым, як выпраўляцца з Пецярбургу, набыў я ў дарогу томік вершаў гэтага сатырычнага паэта. Асабліва палюбілася яго творчасць Дзянісу майму. Не зважаючи на трасяніну ў тарантасе па калдобістых дарогах, ён перачытаў усе вершы, зъмешчаныя ў томік, па некалькі разоў і мог расказаць большую частку з іх на памяць, што, хачу адзначыць, у яго добра атрымлівалася. Злашчанская байка “Шчупак і кот”, на мой густ, была сярод самых недасканалых у кнізе вершатворцы, але Дзяніс з ахвотай яе чытаў, калі рабілася нам нудна, і я згаджаўся слухаць ягоныя дэкламацыі. Тады ён з акцёрскай сымеласцю паказваў у розных інтанацыях і аўтара-мараліста, і шчупака, які ў байцы азначаў адміrala, і хітрага наетага ката Ваську, пад якім неабходна было разумець фельдмаршала Кутузава:

«Да полно, знаешь ли ты эту, съвет, работу? –
Стал Щуке Васька говорить. –
Смотри, кума, чтобы не осрамиться:
Недаром говорится,
Что дело мастера боится». –
«И, полно, куманек! Вот невидаль: мышей!
Мы лавливали и ершей». –
«Так в добрый час, пойдем!» Пошли, засели.
Натешился, наелся Кот,
И кумушку проведать он идет;
А Щука, чуть жива, лежит, разинув рот, –
И крысы хвост у ней отъели.
Тут видя, что куме совсем не в силу труд,
Кум замертво стаціл ее обратно в пруд.

У адпаведнасці з аўтарскай задумай Шчупак у прастадушным выкананьні Дзяніса выглядаў поўным дурнем, а кот Васька падымаўся на Алімп разуму і ўдачы. І колькі ж гэта тысячаў чытачоў дэкламуюць гэтыя радкі, думаў я, нявольна спачуваючы адміralу Чычагаву, у якога дастаткова грубая байка павінна была выклікаць пачуцьцё абрэзы. І колькі яшчэ наперадзе прачытаюць і дзесяцям сваім скажуць прачытаць

для займальнага зразуменяня глыбіні айчыннай гісторыі. Паколькі сам аўтар гэтага іранчнага твору ня быў на тэатры ваеных дзеяніяў, дык сэнс сюжету мог ён узяць выключна з ацэнак нядобразычліцаў Чычагава і прыхільнікаў Кутузава, хоць, на маю думку, абодва заслужылі роўныя права на непрыйгабнае парадкунанье са шчупаком, у якога Напалеон ад'еў хвост.

План і выкананьне – белае і чорнае

Уесь шлях ад Талачына да Барысава чытаў я тлумачэныні, нататкі і выпіскі, як мной сабраныя, так і перададзеныя мне Закрэўскім, датычныя вядомых асобаў і асабліва дзеяніяў 3-й арміі Чычагава, якая выконвала сваю частку накрэсленага гасударам плана разгрому французаў. Паколькі да Барысава я рухаўся ў складзе 1-й арміі, то аб яе дзеяніях я ўсё ведаў з уласнага досьведу. План, складзены ў Пецярбургу, палягаў у адначасным наступе войскаў на флангах арміі Кутузава. Галоўная роля выпадала Малдаўскай арміі Чычагава, якому трэба было ўзяць Нясьвіж і Менск, і, заняўшы лінію ракі Беразіны, заступіць шлях адступленія французаў. Войскі графа Вітгенштэйна, наступаючы ад Полацку, павінны былі заняць лінію ракі Улы і заступіць Напалеону адступленіе ў прасторы паміж Беразінай і Дзівінай. А Галоўная армія на чале з Кутузавым, выціскаючы французаў ад Масквы, павінна была завяршыць атачэніе. Меркавалася, што для маштабнага закрыцця шляхоў уцёкаў засяродзіцца 160 тысячай войскаў. Палову з іх загадвалася прывесці адміralу Чычагаву, з гэтай мэтай яму ў дадатак да Малдаўскай арміі падпарадковалі 3-ю Рэзервовую армію генерала Тормасава і рэзервовы корпус Эртэля. Рэальнасць, якая ў нас заўсёды зусім не паважаецца, спусціла гэтыя планы з нябёсаў на зямлю, прымусіўшы да непрыемных карэктываў. У тлумачэнынях Чычагава гасудару склад яго арміі выглядаў зусім інакш, чым быў намаляваны ў плане:

“Я оставил берега Дуная с 35 тысяч человек. Присоединив к себе армию Тормасова (в которой согласно письму военного администратора Барклай-де-Толли считалось 80 тысяч человек), я нашел в ней только 20 тысяч человек. Следуя на Минск и Борисов, я вынужден был разделить войска на две части, оставив часть Сакену, стоявшему у Бреста против Шварценберга, и часть Эссену, стоявшему у Пружан. Затем у меня осталось 25 тысяч человек. На марше от Буга до Березины болезни, битвы на дороге к Минску, взятие приступом Борисова сократили мою армию до 20 тысяч человек.

С этим слабым и расстроенным войском я должен был бороться против Наполеона, который имел под ружьем более 40 тысяч, из коих 27 тысяч участвовали в сражении при переправе. А еще были толпы безоружных численностью в 45 тысяч человек”.

Пра туую вайну ва ўсіх яе падзеях і пра пераправу войскаў Напалеона бліз Барысаву напісана цяпер дастаткова многа і съведкамі падзеяў, і ваеннымі гісторыкамі, таму ня буду павтараць таго, што мае агульную вядомасць, а закрану толькі тыя моманты, якія мелі хоць нейкае дачыненіне да майго съледчага даручэння. Хоць адначасова мушу адзначыць, што ўсё, напісаное съведкамі і гісторыкамі, адпавядае праўдзе толькі ў пэўных аспектах – мазаіка не дае закончанага твору.

Авангард арміі Чычагава 18 каstryчніка на подступах да Слоніму

атакаў 3-ці полк літоўскіх уланаў гвардыі Напалеона, якім камандаваў генерал Канопка, і ў якім закончылася пакутлівым палонам змаганьне за адраджэнне польскай дзяржавы майго суседа.

Праз тыдзень авангард выступіў са Слоніму на Нясьвіж і Менск. Губернатар Менску польскі генерал Бранікоўскі выправіў чатыры тысячи ад свайго сямітысячнага гарнізона, які складаўся з двух пяхотных, егерскага і ўланскага літоўскіх палкоў, і яшчэ французскага маршавага батальёна, малаздольнага да сур'ёнага бою. Гэты атрад на чале з генералам Касецкім вырушыў насустроч корпусу графа Ламберта. Першага лістапада граф разьбіў літоўскую пяхоту і ўланаў каля Новага Свержня і ўзяў у палон каля дзьвюх тысячаў. А двумя днямі раней Татарскі ўланскі полк палкоўніка Кнорынга, які ўваходзіў у корпус Ламберта, заняў Нясьвіж і ўвайшоў у замак Радзівілаў, дзе завязалася гісторыя з родавымі скарбамі, паведаная скаргай захавальніка скарбніцы Бургельскага. Суровы допыт яго самога і слугаў, агляд падвалу і ўзяцьце каштоўнасцяў не павінны былі заніць шмат часу, бо бітвы на шляху руху арміі працягваліся безупынна. Рэшткамі атрада генерал Касецкі вырашыў даць бой авангарду Ламберта каля Кайданава, але трэцяга лістапада кавалерыя графа зноў яго разьбіла, а назаўтра рэшткі польскага гарнізону збеглі з Менску, пакінуўшы ў шпіталях больш за дзьве тысячи хворых і параненых і ў захаванасці вялікія склады правіянту, якія забясьпечылі нашую армію харчовым утрыманьнем на цэлы месяц. Чычагаў прызначыў ваенным губернатарам палкоўніка Кнорынга, аддаўшы пад яго каманду Татарскі ўланскі і Ражскі пяхотны палкі. Адно з пытаньняў, якое мне хацелася задаць пану адміralu, было такое: чаму камендантам Менску, куды прывялі абоз з каштоўнасцямі, апынуўся менавіта Кнорынг, які першым выказаў стараннасць у пошуках скарбніцы Радзівілаў?

Без адказу для мяне заставалася і надта істотнае пытаньне пра абоз у сорак ці пяцьдзесят брычак са скарбамі, які пазней загадам Чычагава быў перададзены генерал-інтэнданту арміі Рахманаву. Чаму ён аказаўся ў горадзе паблізу немінучых баёў з войскамі Напалеона? Які канвой асьцерагаў вялікія гэтыя каштоўнасці ад пагрозы захопу? У якім дачыненьні мог быць з абозам Тучкоў, што як дзяжурны генерал і камандзір дывізіі мусіў быць засяроджаны на рашэнні баявых задачаў. Ці маглі афішэры, скліканыя Чычагавым у Нясьвіж на агляд скарабаў, прысвоіць сабе нейкую частку ваенных трафеяў з радзівілаўскіх багацьцяў? Ці затрымала рэквізіцыя скарабаў у замку рух арміі ці яе авангарда хоць на дзень, паўплываўшы такім чынам на падзеі, якія здарыліся пры заніцьці Барысава? Усё гэта ня мусіла выпаść з майго аўдытарскага асэнсаваньня.

У генерала Бранікоўскага, выгнанага з Менску, заставалася восемсот чалавек, з імі ён пасыпшаўся да Барысава, куды ўсьлед хуткімі пераходамі прышоў дзяявітага лістапада ад Бабруйску генерал Дамброўскі, маючы ў сваёй дывізіі дзьве тысячи пяхоты і дзьве сотні кавалерыстаў. Барысаўскі гарнізон дзяякуючы гэтаму ўзрос да чатырох тысячаў салдатаў. У той жа дзень генерал Ламберт заняў ускраек лесу, які атачаў перадмоставы ўмацаваны, і раптоўнай атакай узяў левы рэдут, а да абеду дастаў правы рэдут і рэтраншэмент. Пяхота і кавалерыя Ламберта пасыпшалі цераз мост у Барысаў.

У бai граф Ламберт атрымаў рану. У сувязі з гэтым я падумаў, што

здабыча афіцэрамі значнага нясьвіжскага трафею наўрад ці мела сэнс, паколькі свавольнага здабытчыка маглі забіць у наступным бai. Цяжка прыняць на веру, што ўсе вышэйшыя афіцэрэры армii Чычагава, якія бачылі скарбы і нешта сабе ўзялі, спадзяваліся на ненадзейную фартуну і вазілі лупы ў сваіх асабістых экіпажах разам з пасыцельлю і сталовым посудам. Але абоз афіцэрскіх экіпажаў, які съледаваў за арміяй ад Нясьвіжу на Менск і да месца вырашальнай бітвы, выходзіў за межы дазволенага. Гэты абоз увайшоў у Барысаў разам з Чычагавым і ўсім штабам армii. У гэты дзень Тучкоў атрымаў загад аб прызначэнні камандзірам рэзервовага корпусу замест генерал-лейтэнанта Эртэля. Ці быў ён у Барысаве, ці адбыў у Мазыр з Менску заставалася мне невядома.

Самаздаволенае асьляпленыне ад першай удачы на Беразіне ўтрымала адмірала прыняць неабходныя меры па абароне здабытага гораду ад магчымых атак французаў. У наступных тлумачэннях камандуючага 3-й армii гасудару не было названа ніякіх абставінаў, якія даравалі б такі грубы пралік, а былі непаважныя спробы абвінаваціць сваіх падначаленых. Празьмерны абоз і стаў прычынай важкай няўдачы армii:

"10 ноября Ламберт без моего приказания вступил в город с частью своих войск и огромным обозом. Я сейчас же велел выехать обозу, но приказание мое исполнялось медленно, потому что многие находили удобным иметь с собою экипажи, так что на другой день я был вынужден подтвердить этот приказ."

Я выслал отряд Палена на дорогу к Бобру, чтобы препятствовать отступлению неприятеля и войти в связь с графом Витгенштейном. Но едва успел Пален отойти на 15 верст от Борисова, как наткнулся на первую колонну французской армии под началом маршала Удино.

Увидев его превышающие силы, наш авангард поспешно отступил в Борисов. Я приказал выдвинуть несколько орудий на дорогу, чтобы остановить неприятеля и дать время выехать обозу, наполнившему еще город".

Іншыя съведкі бою паміж атрадамі графа Палена і маршала Удзіно малююць некалькі адрознную яго карціну. Авангард Палена выказаў бяспечнасць, ня выслаўшы разьведку, французы ж, скарыстаўшы мясцо-васьць, разьбілі яго кавалерыю, якая ішла наперадзе, яна сама зъмляла свае пяхотныя падмацаваныні, і авангард пабег да Барысава, а за ім, на съпінах, акрылены посьпехам вораг уварваўся ў горад. Усе войскі Чычагава, што знаходзіліся ў Барысаве, панічна памкнуліся да маста, які хутка быў загрувашчаны артылерый і абозамі. Камандуючы пасьпяшаўся перабрацца на правы бераг ракi і, каб ачысьціць для яго дарогу, з маста съпіхвалі павозкі. Аказаўся страчанымі абозы з конямі, экіпажы самога адмірала з усёй маёмасцю, каштоўнымі рэчамі і сярэбраным сервізам, падрыхтаваным для абеду, і, што было абсалютнай ганьбай, у рукі французаў патрапілі ўсе рускія параненые, ужо дастаўленыя ў горад. Наўрад ці тыя страчаныя рэчы маглі быць паднятывы з ракi; каштоўнасці лёгка здабытых лёгка зъніклі ў вадзе, і парадавалі наступным годам мясцовых золатаzdабытчыкаў.

"Но мы не потеряли ни одного орудия, – супакойліва паведамляў Чычагаў гасудару. – Полагаю однако, что несколько зарядных ящиков остались в руках неприятеля. Борисов был в его власти, но мы удержали за собою мостовое укрепление. Я велел уничтожить часть

моста. Эта неудача моего авангарда, первая, которую потерпела армия, до сих пор победоносная, была представлена недругами моими как совершенное поражение. Рассказывали, что я потерял четыре тысячи убитыми и ранеными; экипажи мои, канцелярия, секретные бумаги, все это досталось будто бы в руки неприятеля".

Адзіным непрыяцелем, які так выставіў у сваіх рэляцыях гасудару Барысаўскую паразу Малдаўскай арміі, быў Кутузав. Няцяжка ўявіць себе змрочныя пачуцьці Аляксандра, які, калі ён пасыля гэтага чытаў паведамленыне камандуючага 3-й арміяй, на якую ўскладаў немалыя спадзеў і абавязкі. Здабыты з цяжкім боем у французаў Барысаў ня быў умацаваны нават траншэмі, вораг вярнуў сабе горад бяз бітвы, нанёс нашай арміі страты; ашаломлены адміral страціў ініцыятыву, а Напалеон стварыў сабе пралаз і, прыбыўшы ў горад, нават заначаваў у ім. На фоне такой засмучальныя канфузіі съмяшлівае апавяданыне Чычагава пра полк князя Дамініка, які нібыта раставаў ад голаду, і пошук каштоўнасцяў у родавым замку Радзівілаў, брыльянты і перлы, дастойныя музеяў, выглядала надта недарэчна. Такі пасаж, на маё разуменіне, быў бы прачытаны добрачыліва ці даравальна, калі б ён меў наперадзе ці ў заключэныне вестку аб адбіцьці ад гораду корпуса маршала Удзіно і немалых стратах, нанесеных яму ружэйнымі ці артылерыйскім агнём. Чычагаў меўся пазабавіць цара, падносячы яму горкую пілюлю. Што мог думаць гасудар аб генералах, якія не паленаваліся загрузіць пяцьдзесят вазоў скарбамі, але не паклапаціся запасціціся брычкамі з шанцавымі прыладамі?

Чычагаў пільнуе свой абоз

Наступныя тлумачэныні драматычных абставінаў узмацнілі мае падзэрніні, што нейкую частку каштоўнасцяў адміral вазіў пры сабе. Па-за межамі гэтага дапушчэння цяжка было зразумець сэнс частых узгадваньняў аб асабістых стратах і ўласным абозе, злучаных з імёнамі Напалеона і яго генералаў, супраць якіх змагаліся, маючы вялізныя страты, тры арміі:

"Спереди я ожидал Наполеона, с тыла опасался нападения Шварценберга. Жители до того были нам враждебны, что бросались грабить мои экипажи, которые я поставил сзади в лесу для защиты от обстрелов. Вследствие сего я вынужден был послать моего конвоя, чтобы разогнать грабителей".

З аўбінавачваньнямі ў адрас варожа настроеных жыхароў адміral, хоць і пісаў праўду, некалькі перастараўся; пагроза гэтая не магла ставіцца ў шэраг з чаканьнем французскага нападу. Рабаўнікі, накшталт майго прыгоннага Салаўя, зразумела, ня будуць абцяжарваць сябе роздумам: чый гэта экіпаж стаіць у лесе – французскі ці расейскі, і паважліва яго не крануць, калі, скажам, ён належыць французскому генералу. Галоўнае для такіх рабаўнікоў – не атрымаць дастатковы адпор. У раёне баявых дзеяньняў арміі шайкі рабаўнікоў ціха сядзяць па хатах ці ў ямах, баючыся выклікаць на сябе залпавы батальённы агонь. Зразумела, адзінокі экіпаж ці падарожнік лёгка можа стаць іх ахвярай. Я палічыў гэту названую адміralам небясьпеку надуманай, а саму выдумку няўдалай – ня мог паспачуваць гасудар такой бядзе і тым болей ухваліць выкарыстаныне ніжніх чыноў для аховы ў лесе экіпажаў з

адміральскім рэчамі ў самы адказны бой вайны. Але вось што істотна, думаў я, што ж гэта за нагэтулькі дарагія рэчы былі ў асабістым абозе пана адмірала, што для захаваньня іх патрабаваўся канвой?

Хутчэй за ўсё дакоры на адрас Кутузава, у параўнаныні з якім адмірал хацеў паказацца лепшым выканаўцам плана, быў спрэядлівый, але адчувалася, што адмірал хоча адбляліць імі свае ваенныя пралікі:

“Продолжив оборону, я надеялся дать Кутузову средство прийти к Березине в одно время с Наполеоном, за которым он (как писал в своих реляциях) следовал по пятам. Мог ли я представить себе, что он останется на Днепре в 175 верстах позади в то время, когда Наполеон подходил к Березине.

Таким образом вместо 160 тысяч, которые по расчету должны были бы собраться на правом берегу Березины, оказались только моих 20 тысяч человек для встречи и задержания Наполеона, которого Кутузов должен был теснить сзади. Никто кроме меня не явился к назначенному месту”.

Раскватараўнаму ў навакольлях Мазыра атраду генерал-лейтэнанта Эртэля загадзя быў аддадзены загад прыбыць да арміі генерала 20 касцрычніка, але яшчэ 10 лістапада, у дзень бітвы за Барысаў, ён заставаўся на сваім наседжаным месцы, нават не зьбіраючыся падымаць корпус для пераходу, што апраўдваў спасылкамі на “падзеж конскага парку” і “недахоп харчовых рацыёнаў”. Дзёрзкая непаслухмянасьць Эртэля не была пакараная; наадварот, яго пазбавілі адказнасьці, паставіўшы загадам Кутузава паліцмэйстрам усіх трох армій. Такім чынам вызвалілася месца, якое заняў генерал-маёр Тучкоў, а вінаватых у месячным невыкананыні загаду падпрадкавацца Чычагаву і прывесьці корпус да Беразіны ня стала. Неабходнасьць прыняць корпус пазбавіла Тучкова магчымасці ўзяць удзел у баях пры Студзёнцы. Неўзабаве гэта павярнулася супраць яго.

Ноч з 13 на 14 лістапада Напалеон правёў у Старым Барысаве ў доме Корсака, загадчыка маёнткамі князя Радзівіла. Менавіта тут ён вырашыў перапраўляцца ля Студзёнкі, дзе ўначы французскія сапёры пачалі будаваць масты. Удзень быў гатовы першы мост, і пачалася пераправа, а праз некалькі гадзінай скончылі ладаваць другі мост, прызначаны для артылерыі і абозаў. Гэты вялікі мост двойчы разбураўся, давялося яго аднаўляць, што патрабавала часу, а між тым войскі і абозы ўсё прыбывалі і зьбіваліся ў натоўп на беразе.

“Наступило 15 ноября. Семь дней уже мы стояли на Березине, – паведамляў Чичагов, – в протяжение пяти дней сражались мы с авангардом, потом с разными корпусами большой Французской армии. Ни Витгенштейн, ни Кутузов не явились. Они оставляли меня одного с ничтожными силами против Наполеона, его маршалов и армии второе большей и сильнейшей, тогда как сзади меня были Шварценберг и восставшее польское население. Условленное ранее соединение, с тем чтобы нанести решительный удар неприятелю, очевидно не удалось. Пока Наполеон оканчивал постройку мостов и продолжал переправлять войска, мне более ничего не оставалось делать, как скорее собирать все отряды, которые я расставил вдоль берега Березины”.

Можна, вядома, зразумець Чычагава, якому неўзабаве выставілі той дакор, што Напалеон падмануў яго з месцам пераправы. Але ў рэальнасьці

немагчыма ўспрымаць Беразіну поўнаводнай ракой накшталт Віслы ці Эльбы – на ёй хапае броваў і вузкіх месцаў, зручных для пераправы. Выбар быў шырокі, вялікай хітрасці ці маствацтва ў гэтых адносінах ад Напалеона не патрабавалася.

“В чем же состоял обман? – апраўдаўся Чычагаў. – Переправы были заняты нами в месте, которое он выбрал, он встретил дивизию, под огнем которой он навел мосты. Если обман в том, что ему не могли помешать навести мосты, то это потому, что эта дивизия не была достаточно сильна, чтобы уничтожить все то, чем неприятель мог рискнуть в этом случае”.

Ледзяныя статуі на Беразіне

Ранкам 16 лістапада, тыднем пазней арміі Чычагава да Беразіны падышоў Вітгенштэйн. Авангард яго высунуўся да Студзёнкі, і дванаццаць гарматаў, паставленых на пагорак, адкрылі агонь па пераправе. Тысячы людзей у паніцы кінуліся да мастоў, кожны съпяшаўся дабрацца да супрацьлеглага берагу, скідаў з моста іншых у ваду. Шмат людзей было расыснuta коламі і конскімі капытамі, зарадныя павозкі, узарванныя гранатамі рускіх артылерыстаў, узыятаў ў паветра, коні з гарматамі падалі ў раку. Чалавечы лямант заглушаўся гулам ядраў, трэскам і выбухамі бомбаў, перакатамі страляніны. У часе бою, калі Напалеон даведаўся, што ўсе баяздольныя пераправіліся, ён загадаў зынішчыць масты, пакінуўшы на левым беразе вялізны абоз экіпажаў і ўвесь натоўп цывільных асобаў. Тады ж пяхота, конніца, адсталыя і ўсе, што цягнуліся за арміяй жанчыны і дзеці, кінуліся на мост. Перайсьці яго ім не ўдалося. На мастах, якія часткамі абваліліся ў раку пад цяжарам гарматаў, сотні людзей праста скочваліся ў ледзянную ваду. Ранкам рака была пакрытая лёдам, празрыстым, як шкло: пад ім было бачна ва ўсю шырыню мноства патанулаі пяхоты, жанчыны з немаўлятамі, каля мастоў ляжалі цэлья эскадроны, шмат хто кінуўся ў раку і захраснуў у ёй, сярод гэтых трупаў, якія ўзвышаліся над паверхніяй вады, стаялі, як помнікі, акачанелыя кавалеристы на акачанелых конях.

“Граф Вітгенштейн с большею частью сил своих хладнокровно смотрел на битву, которая должна была бы решить судьбу французской армии, – глумачыў цару Чычагаў. – Между тем как мы с 5-ти часов утра, с малыми силами, дрались на правом берегу с большею частью войск Наполеона, он ввел в дело на левом берегу только ничтожные силы против маршала Виктора, который командовал арьегардом. Дав слово атаковать в одно время с нами, в 5 часов утра, он начал атаку только в 10 часов и не помешал Виктору стоять на позиции целый день. Он ввел в дело всего 14 тысяч, тогда как у него было 45 тысяч, все войска его стояли в отдалении без всякого дела. В свое оправдание он говорил, что “заставил Наполеона переправиться через Березину”. Как мне кажется, ему вменено было в обязанности помешать этой переправе”.

Дзейная частка французскай арміі здолела ўратавацца разам з імператарам, а з шматысячным бязбройным лішкам жорстка расправіўся люты мароз. Сярод ацалелых войскаў быў і князь Дамінік Радзівіл, і дзесяць тысячаў палякаў Панятоўскага, і рэшткі літоўскіх палкоў, ну а галоўную прыкрасу ўратаваньне Напалеона. Пятнаццаць

тысячаў яго салдатаў і дзесяць тысячаў цывільных, ім пакінутых, не адпавядалі значэнню вялікай перамогі. Відовішча было жахлівае, але помstu болей зьведалі малавінаватыя; наўрад ці такога змрочнага фіналу мог жадаць для іх гасудар.

“Эта картина, – пісаў Чычагаў, – не производила большого впечатления на наших казаков, которые только и делали, чтобы воспользоваться случаем поживиться; однако не так много досталось добычи, как казакам Платова и Витгенштейна на правом берегу, которые взяли повозки с золотыми, серебряными и другими драгоценными вещами, награбленными неприятелем в Москве. Поэтому мои казаки вытаскивали тела и обыскивали платье их, отнимая часы и кошельки. Так как этот промысел казался им недовольно выгодным, то они снимали платье с оставшихся живых французов. Эти несчастные громко кричали; им было холодно и, ночью отдыхая в крестьянской избе, я слышал вопли их. Многие в борьбе со смертью стремились перелезть ко мне через забор, и это последнее усилие окончательно убивало их; так по выходе моем я нашел их замерзшими”.

Памятаючы тыя дні, толькі і магу сказаць у роспачы: «Божа, ці ведаш ты, што немагчыма выдумаць такое злачынства, якое не было б учыненнае людзьмі!»

Калі б Чычагаў з большай часткай арміі заняў пазіцыю, насупраць якой Напалеон пачаў пераправу, ён не пазбег бы зынішчэння. Тады Напалеон рушыў бы на Менск – тут ён мог спыніцца і сцягнуць да сябе войскі. Галоўная армія была зынісленая пераходамі ад Малаяраслаўца; ёй патрабаваліся падмацаваныні. Таму Кутузав надта не жадаў уступаць у бой з Напалеонам і цягнуўся за ім съследам на адлегласці пяці дзённых пераходаў, разылічваючы ўсяць перамогу з дапамогай марозу і тых баёў, якія праводзілі армія Чычагава і корпус Вітгенштэйна.

Нідзе, вядома, не называлася ўслых, але ўсе ведалі непрыхільнасць Кутузава да адмірала Чычагава, якім імператар замяніў Кутузава ў Дунайскай арміі, прычым праз два дні па заключэнні Міхайлам Іларыёнавічам міру з туркамі. Кутузав асьцерагаўся, што слава пераможцы перайдзе на адмірала, і намагаўся выстаўляць усе яго дзеяньні ў адмоўным асьвятынні.

Нечаканае зъяўленьне скаргі нясьвіжскага каменданта на генерал-маёра Тучкова дало магчымасць высунуць Чычагава ў непаважлівай ролі карысыліўца, і Кутузав скарыстаў яе, вызваліўшы сваім загадам ад выкананьня абавязкаў карпуснога камандзіра Тучкова на час съследства па выстаўленых абвінавачваньнях. Ён адзіны ў тыя дні мог заступіцца за генерал-маёра, які быў яму вядомы па сумеснай службе, аднак не зрабіў гэтага, бо падазрэнні ў вінаватасці Тучкова падказвалі гасудару падазраваць і Чычагава.

Мажліва, ён не заступіўся, паколькі быў малапаважаным героям у вачах цара. Хутчэй за ўсё ён ведаў такое меркаваньне Аляксандра аб сабе, выказанае даволі шчыра:

«Мне известно, что фельдмаршал ничего не исполнил из того, что следовало сделать, не предпринял против неприятеля ничего такого, к чему бы он не был буквально вынужден обстоятельствами. Он побеждал всегда только против воли; он сыграл с нами тысячу и тысячу

штука в турецком вкусе. Однако дворянство поддерживает его, и вообще настаивают на том, чтобы олицетворить в нем народную славу этой кампании. Отныне я не расстанусь с моей армией и не подвергну ее более опасности подобного предводительства».

Іншая справа, што ніхто не прымушаў Тучкова наведваць нясьвіжскі замак паўторна, маючи пры себе вядомых схільнасцю да спажывы пры любым зручным выпадку данскіх казакаў.

Версія генерал-маёра Тучкова Горад над Свіслаччу

Усе дастойныя цікавасці будынкі ў губернскім Менску сабраныя на Саборнай плошчы, са старэлай ратуша, пасярод якой, памятае скандалны расстрэл Валадковіча, вінаватага ў п'янай бойцы ў памяшканьні суда і съвятатацкім ударами шабляй па сярэбраным расп'яцці, які пазбавіў выяву Збавіцеля пальцаў. Вакол гэтага злашчансага месца стаяць некалькі прыкметных касыцёлаў, пераасвячоная уніяцкая царква і дзіве каталіцкія кляштарныя пабудовы, занятыя пад гімназію і службовыя ўстановы. За межамі гэтай плошчы ваенныя разбурэнні скарацілі горад утрай, хоць і раней ён быў невялікі.

Па літоўскай традыцыі менская шляхта стала жыве ў родавых сядзібах, часта за сто вёрст ад горада, і таму лічыць за лепшае не выдаткоўваць гроши на палацы ці камяніцы ў сваім цэнтры, задавальняючыся ўтрыманьнем невялікага двара на выпадак прыезду на съвята, кірмаш ці ў суд. Мноства гэтых сыцілых прытулкаў ляжалі цяпер у папялішчах. Праўда, трэба зазначыць, забудова Траецкага зарэчнага прадмесця выгарэла яшчэ за год да вайны, калі начны пажар адным махам злызаў сямсот двароў. А іншыя каstryшчы былі ўжо вынікам ваеных дзеянняў, навязаных нашэсцем Напалеона і яго выгнаньнем. Моцныя пабудовы, агароджаныя мураванымі сьценамі, у Менску можна пералічыць па пальцах. Усе яны, ацалелыя ў агні бітвы літоўскіх палкоў гарнізону з авангардам Ламберта, былі ўжо адрамантаваны і шчыльна населеныя мноствам чыноўных установаў губернскай значнасці. Аглядаючы гэтыя нешматлікія архітэктурныя творы, я стараўся адгадаць, дзе палкоўнік Кнорынг мог трymаць пад аховай паўсотні вазоў з нясьвіжскімі каштоўнасцямі. Не пакінуў жа ён іх на адкрытым ратушным двары. Адзіным месцам, якое адпавядала такому прызначэнню, мог служыць які-небудзь з касыцёлаў, але хутчэй за ўсё ўланы ахоўвалі толькі вонкавы доступ да яго.

Уладкаваўшыся ў гасцініцы, адзінай на губернскую сталіцу, я накіраваўся да грамадзянскага губернатара Дабрынскага, якога не застаў, затое пазнаёміўся з губернскім сакратаром. Імя яго – Людвіг Каменскі – здалося мне знаёмым, у памяці маёй успыло, што подпіс яго я сустракаў на судовых дакументах. Я назваў прычыну майго зъяўлення ў горадзе і ўдакладніў наколькі сапраўднае маё меркаванье аб службе яго ў судзе зімой 1813 году. Аказалася, што менавіта пан Каменскі прыняў скаргу ад няўдалага захавальніка каштоўнасцяў Бургельскага аб рабунку скарбаў з Нясьвіжскага замка і зас্বедчваў пераклад заявы з польскай мовы на рускую. Па выразу вачэй сакратара я зразумеў, што ён зъдзілены працягам рассыльданьня. Таму я вырашыў правесыці ў хуткім часе размову

і з гэтым панам пра некаторыя дэталі рэквізіцыі, якая здарылася ў лістападзе 1812 году.

Генерал-маёр Тучкоў, як паведаміў губернскі сакратар, прыбыў да майго прыезду за тыдзень і жыў у сваіх сваякоў, што мяне заінтрыгавала – якія маглі быць сваякі ў самарскага паходжаньні чалавека ў літоўскім Менску? Я папрасіў паведаміць генералу аб маёй прысутнасьці ў горадзе і жаданьні з ім сустрэцца заўтра ў памяшканьні гарнізоннай камендатуры.

Пакінуўшы дом губернатара, выправіўся я на прагулянку па гарадскіх вуліцах – тут мяне найболыш дзівіла звычка менскіх абываталіў вымазваць фарбай толькі фасадныя съцены сваіх дамоў, пакідаючы бакавыя ў поўнай супяречнасці з фасадам. Не магло ж усё менскае жыхарства гэтак строга трymацца правілаў дробнай эканоміі фарбы. Ці за такім захаваньнем канонаў менскай прыгажосці сачыў паліцмейстар? Разважаючы аб гэтай дзіўнай менскай загадцы, прайшоў я ў канец вуліцы, спакушаны рамантычным выглядам замка з чатырма вежамі, які, да майго расчараванья, аказаўся губернскай турмой сувежай пабудовы. Скрозь закратаўня вокны гэтай менскай Бастылі тужліва паглядалі на вольны пейзаж невядомыя арыштанты, схіляючы да невясёлых думак аб зъменлівасці лёсу.

Правінцыйныя гарады летам набываюць прывабную таемнічасць дзякуючы садам, якія закрываюць каронамі простира ці зусім убогія пабудовы. Зімой аголеныя двары ўяўляюць сабой нуднае відовішча, асабліва ж для дзейнага чалавека, якому ня дадзена іншага занятку апроч чаканьня канца вайны. Упершыню я пашкадаваў Тучкова, пакінутага сядзець у пагарэлым горадзе ў той час, як армія ў некалькі плыні ѿхалася цераз Польшчу ў нямецкія землі, асаджала крэпасці, уваходзіла ў гарады, а генералы і афіцэры рабілі кар'еры, атрымлівалі ордэны і залатыя шпагі за храбрасць. Праз Менск рухаліся ў єўрапейскім напрамку рэзервовыя палкі, а генерал-маёр нудзіўся тут з абразылівай плямай падазрэння ў карыслівых учынках. Хоць адных толькі прамых прызнаньня адмірала Чычагава гасудару было б дастаткова, каб вярнуць Тучкову корпус. Усё гэта паходзіла на тое, што яго пасыпшаліся паставіць да ганебнага слупа, ня ведаючы, што трэба запісаць у аўтавічванье. І цяпер мне даверана адшукаць дастатковыя падставы для зьдзейсненай тры гады назад маланкавай расправы...

Маё знаёмства з Тучковым 2-ім

Гарнізонная камендатура займала былы бенедыктынскі манастыр на схіле ад плошчы да ракі. Дакладна ў абумоўлены час Тучкоў увайшоў у кабінет каменданта. Генерал-маёр быў дужага складу, твар меў рамантычнага профілю, валявы падбародак кантраставаў з мяккім выразам вачэй, у якіх съвяціўся цвярозы розум. Трымаўся ён са шляхетнай упэўненасцю. Камендант нас пазнаёміў і пакінуў пакой, аб чым я з ім папярэдне дамовіўся. Мы з Тучковым пасядзелі нейкую хвіліну моўчкі, прыглядаючыся адзін да аднаго. Потым я сказаў:

– Мае службовыя абавязкі прымушаюць мяне задаваць вам пытаньні, якія адносяцца да лістапада – сьнежня 1812 году, бо ў сувязі з волій гасудара мне даручана дарасьсьледаванье абставінаў здарэння, якое тады

мела месца ў Нясьвіжскім замку князёў Радзівілаў. Размова наша не пратакольная, я хачу напачатку зразумець сэнс і акалічнасці справы...

— Я гатовы адказваць, — сказаў Тучкоў. — Болей за тое, я хачу гэтага. У тым і скрайні горыч мой, што ніякіх пытаньняў па сутнасці справы да мяне не было. Больш за трэх гады прамінула, як быў я пакінуты ў разбураным дашчэнту Менску, усё тут было спалена, жыў у галечы шэсцьць месяцаў, чакаючы хоць якіх съледчых дзеянніяў, але паперы недзе хадзілі ці, па завядзёнцы, ляжалі пад сукном, а я не патрапляў у поле ўвагі. Я двойчы звязртаўся тады да ваеннага міністра Гарчакова, але нават кароткім адказам ня быў прывечаны...

— Ваш цяперашні зварот на імя гасудара імператара выкліканы гэтымі акалічнасцямі?

— Часткова — так. Хто ж, застаючыся жывы, пагодзіцца, што яго ўспрымаюць бяз съледу зынкльм. Але ёсьць і іншая прычына. Паслья далучэнні да Расіі польскіх зямель і стварэння Царства Польскага амністованы з ласкі гасудара ўсе быўшы ворагі нашай Айчыны, якія са зброяй у руках нам супрацьстаялі. Ім даравалі, ім вярнулі права дзеяна служыць дзяржаве, якую яны ж імкнуліся распнучы. Наколькі мне вядома, з карпусных камандзіраў адзін толькі я адхілены ад службы ў арміі, з якой звязанае было ўсё маё папярэднє жыццё. Абвінавачваньні мне не сфармуляваны. Тыя, што былі прынятыя для разгляду ў 1813 годзе, ня слушнія і беспадстайныя. Ніводзін съведка, мной названы, ня быў апытаны. Не прымаліся да разгляду дзеянні іншых асобаў, непасрэдных маіх начальнікаў ці роўных па правах і абавязках генералаў.

— Напрыклад? — спытаў я.

— Найперш былога камадуючага 3-й арміяй адмірала Чычагава. Ніхто не звязрнуў увагі, што менавіта Павел Васільевіч прыняў пад апеку або з усімі ў Нясьвіжскім замку рэквізаванымі каштоўнасцямі... Мушу назваць яшчэ адну крыніцу непрыхільнасці да маёй асобы. Вы, пэўна, знаёмліся з майм фармулярам і ведаце, што гэта я быў тым афіцэрам, які ў 1795 годзе пры пачатку польскага бунту ў Вільні адзіны аказаў супраціў польскім паўстанцам. Многія дзеячы таго бунту ці іх натхняльнікі, потым велікадушна дараваныя і да ўладных абавязкаў вернутыя, скарысталі сітуацыю, каб ачарніць мяне ў вачах гасудара. Варта дадаць, што адмірал Чычагаў, які абавязаны за мяне заступіцца, бо я дзеянічаў па ягоным загадзе, цалкам адстараніўся, выказаўшы дзіўнае нявиданыне. Можна вас спытаць?

— Зразумела?

— Вы, думаю, былі ўдзельнікам вайны?

Я згодна кіунуў.

— А служылі?

— У першай арміі, у корпусе вашага брата, у трэцій дывізіі, камандаваў егерскім батальёнам, а пазней палком...

— Значыць, вы выдатна ўяўляеце, што я ў якасці дзяжурнага генерала арміі ня мог без загаду ці супраць загаду стаяць некалькі дзён у Нясьвіжы, калі адбываўся баявы марш у раён Беразіны. Ды і сам пошук скарабаў ініцыяваны быў мной, а шэфам Татарскага ўланскага палка Кнорынгам, у той час палкоўнікам, а затым тэрмінова прыімчаў адмірал Чычагаў і патрабаваў для слугаў Радзівіла зацятага допыту. І гэты палячышка,

які прысягаў захоўваць таямніцу захаваных каштоўнасцяў, якога і пальцам не кранулі, нахлусіў на мяне, намагаючыся завуаляваць нікчэмнасць свайго ўчынку ці свае ж нейкія грахі.

– Магчыма, – пагадзіўся я. – Але ў гэтай гісторыі для мяне незразумелыя прычыны, якія падштурхнулі вас, па прыняцыі пад каманду рэзервовага корпуса, прыйсьці ў Нясьвіж у снегенні. Якая неабходнасць, пан генерал-маёр, зноў прывяла вас у замак?

– Найкараецшы маршрут ад Магілёву на Менск, Маладэчна, Вільню, – адказаў Тучкоў, зьдзіўлены пытаньнем. – Іншага шляху праста няма. Дапусьцім, мая памылка ў тым, што я зайшоў у Нясьвіж. Аднак на маршруце руху мала месцаў, дзе можна становіцца на начлег, а час быў сънежаньскі, ня ў голым жа полі разьбіваць бівак... І тое не было ўлічана, што я толькі прыняў корпус ад генерал-лейтэнанта Эртэля. У ім дысцыпліна не была звычкай ні афіцэраў, ні ніжніх чыноў. У Мазырскім павеце, дзе да таго корпус кватараўваў, было на яго шмат скаргай ад мясцовага насельніцтва. Віна Эртэля пераклалася на мяне. Я ўступіў у камандаванье 10 лістапада, а загад весьці корпус атрымаў 18-га. Пагадзіцеся, няшмат часу, каб прыбыць з-пад Барысава ў Мазыр і зыняць у паход раскінуты па кватэрах корпус, не падрыхтаваны камандзірам да маршу. Запасаў правіянту і фуражу зусім не было створана. Забясьпечваць дванаццаць тысячаў салдатаў даводзілася за кошт канфіскашы прадуктаў у фальварках і сядзібах...

– Пан Тучкоў, вы, зразумела, ведаеце, што Аўдытарскі дэпартамент канстатуе вынікі распытаўніцтва і ацэнкі сітуацыі на адпаведнасць артыкулам Статуту. Як вы лічыце, могуць выглядаць рассыльдаваныні, якія праводзіў палявы аўдытарыят Галоўнай арміі ў туго драматычную зіму і цяпер прызначаны правесыці я?

– Палявы аўдытарыят ніяк не праводзіў. Але калі б меў настрой правесыці, дык чальцы яго мусілі б прызнаць, што галоўным вінаватым зьяўляецца той, хто прыняў рашэнне аб рэквізіцыі. У мяне такой кампетэнцыі ня мелася... Да таго ж князь Радзівіл быў ня праста вораг, як французы ці аўстрыйцы, ён быў здраднік прысягі на вернасць імператару, ваяваў у корпусе Мюраты, забіваў расейскіх салдатаў, пераўзышоў у злачынствах сваіх многіх французаў, і маёмасць яго не ахоўвалася тымі законамі, якімі ахоўваюцца маёмасць і права вернападданых нашага гасудара...

– Скажыце, пан генерал-маёр, – спытаў я, – вы ж уваходзілі ў склад камісіі і падпісалі вопіс забраных у замку скарбаў?

– Так, канешне.

– А што вам падалося найболыш каштоўным сярод рэквізаваных рэчаў і каштоўнасцяў?

– Усё, – адказаў Тучкоў. – Усё было каштоўнае. У вопісу, перададзеным адміралу Чычагаву, пазначаныя ўсе залатыя і сярэбраныя вырабы, асобныя калекцыі, антычныя рарытэты... А цяпер, наколькі я ведаю, Чычагава ў Расіі няма... Няўжо і вопісу няма? – пацікавіўся ён іранічна.

– Вы хоць ведаеце, пан палкоўнік, дзе вопіс і дзе цяпер каштоўнасць?

– Гэтага я пакуль ня ведаю, – мусіў прызнацца я. – А ці былі сярод каштоўнасцяў скульптуры дванаццаці апосталаў? Сярэбраныя ці залатыя? Вышынёй прыкладна з локаць...

– З даўніх гадоў службы маёй у гэтым краі, – пасьміхнуўся Тучкоў,

— яшчэ да ўзгаданага мной бунту, ведаў я па чутках, што ў Нясьвіжы ёсьць дванаццаць залатых скульптураў апосталаў. У арміі нашай шмат пра гэта гаварылі. Палкоўніку Кнорынгу, напрыклад, рассказваў яго бацька, Багдан Фёдаравіч, генерал-паручык, які ў год польскага паўстання стаяў з гарнізонам у замку Радзівілаў. І я быў у тым замку ў 1796 годзе, але, праўда, нядоўга. Вось тады я ўпершыню ўбачыў нясьвіжскі палац ва ўсёй прыгажосці ягоных залаў. У патаемнай скарбніцы, у 1812 годзе намі адкрытай, залатых скульптураў не было, у вонісе, падпісаным чальцамі камісіі, яны не пазначаныя. Думаю, знайшоў у сабе мужнасць гэты Бургельскі не раскрыць таямніцу іх захавання. Але разрабаванье скарбаў, мне прыпісанае, ня мела месца. Мяркую, што з княжых слугаў некаторыя маглі пагрэць там рукі, пераадрасаваўшы потым свае злачынствы на нашу армію.

— Сяргей Аляксееўіч, — звярнуўся я да Тучкова, — з якой мэтай вы падалі на імя гасудара просьбу я разумею. Але які сэнс вашага прыезду ў Менск?

— Тры гады пражыў я ў Ізмаіле, у якім у гады турэцкай вайны пасяліўся чыноўцаў. Зараз па завяршэнні вайны вярнуўся з французскага палону мой малодшы брат Павел. Хачу яго пабачыць. У Менску, паўгода чакаючы съледства, а потым у Ізмаіле, дакладней, у заснаваным мной горадзе, каб мець варты занятак, заняўся я літаратурнай творчасцю, і еду ў Москву, дзе маю намер апублікаўці сваю працу — два тамы перакладаў і ўласныя некаторыя творы...

Пачуцьцё аўтарскай задаволенасці адлюстравалася на яго твары. “Віншую”, — адгукнуўся я. — Дзякую богу, што не бывае ліха без добра!”

— Так, наўрад ці атрымаў бы я вольны час для заняткаў паэзіі, калі быў на службе, — сказаў Тучкоў. — Тым ня менш ня з уласнай волі. Я, канешне, грахоўны чалавек, але ў нашым родзе яшчэ нікога не вінавацілі ў рабунках ці, што яшчэ горш, у крадзяжы...Хачу съледства — і пакаранья, калі вінаваты, ці прызнаньня невінаватым і вяртаньня да армейской службы... Гэта ня вельмі прыемна, Андрэй Юр'евіч, існаваць у ролі прывіду. Толькі з тae прычыны, што я камусьці не падабаюся. Не могу ж я пра гэта ня думаць. Пастаянна ўсе думкі мае пра гэта. Я ўжо неяк і не спадзяваўся, што наш чыноўны воз скранецца з месца. Шчыра признаюся, што моцна ўчора быў зьдзіўлены, калі пасыльны паведаміў мне вашае запрашэнне на гэтую сустрэчу...

Па твары яго, зъмякчаючы валявыя рысы, прабег сумны цень адлучанасці, быццам ён перанёсся ў іншыя абставіны. Так і аказалася.

— Каля дома, дзе я жыву, — сказаў Тучкоў, — б'е крынічка, маленькая, ледзь прыкметная сярод травы. Ёй увагі хочацца, а яе ніхто ня бачыць. Вось і ў мяне так: ніжэй травы, цішэй вады жыву. Раней не разумеў я гэтыя словаў, а калі сябе ўявіў, існую цяпер і ніжэй травы, і цішэй вады, признаў, што вельмі паэтычны чалавек іх прыдумаў у гадзіну сваіх бедстваў. У мяне такога таленту няма, але таксама элегію запісаў у блакнот...

Нечакана ён пачаў чытаць ціхім голасам, але са значнасцю словаў і зачароўвальнай інтанацыяй:

Тебе подобно я скрываюсь,
Не виден я среди людей,
Названием стран не украшаюсь
И блеском суетных честей.
Известен только ты на свете

Сих стран пастушкам, пастухам,
Так я в цветущем жизни лете
Известен лишь моим друзьям.

– Пэўна вы і непрыяцелям сваім таксама вядомы, – адгукнуўся я на зьмест, пазбягаючы ацэньваць верштвортнае майстэрства. – Ці зможаце, Сяргей Аляксееўіч, растлумачыць, чаму Кутузав, які вас асабіста ведаў і прадстаўляў да ўзнагародаў, гэтак проста і пасыпешліва па неправеранай скарзе адставіў ад пасады ў дні вайны...

Магутны месьці́ца генера́л-маёра

– Вы зъдзіўляце мяне сваёй недасьведчанасцю, пан обер-аўдытар, – сказаў Тучкоў і, сапраўды, твар яго выяўляў моцнае зъдзіўленыне, якое можна пабачыць у тэатры, калі акцёр намагаеца данесці яго да ўсіх гледачоў, нават і ў апошніх крэслах. – На маю бяду менавіта я быў тым генералам, высілкамі якога цяперашні любімец цара граф Аракчэеў быў пры бацьку яго імператары Паўле адстаўлены ад службы за сфальшаваны рапарт. Прычым проста з балю прагнаны прэч. На вачах дам і кавалераў. Некалькі гадоў яго кар'еры пайшлі ў пясок. Такое ніхто не забывае, тым больш Аракчэеў, помсьлівасцю якога можа служыць узорам.

Відаць, у маіх вачах адбілася ня меншае зъдзіўленыне, бо Тучкоў з прыкметным задавальненнем ад эфекту словаў сваіх вырашыў завяршыць іх рэзюмэ:

– Нябожчык князь Міхаіл Іларыёнавіч, безумоўна, быў чалавек вялікай асабістай мужнасці, але ўступаць у баталію з Аракчэевым на палацавым паркете, ведаючы добрае стаўленыне да яго гасудара, палічыў для карысці сваёй ня вартым... Ды і мяркую, немалое меў жаданыне пакінуць адмірала Чычагава ў пройгрышным становішчы, навекі праславіць яго няўдачаю на Беразіне. Аднак, як кепска ні правёў Чычагаў сваю частку аперацыі, менавіта яго дзеянні разбурылі арганізаванае адступленыне французаў. Ня мог гэтага зрабіць Міхаіл Іларыёнавіч, бо знаходзіўся за сто пяцьдзясят вёрст ад Студзёнкі і шчыра туды не ссыпяшаўся. Уласна кажучы, ён пакінуў Чычагава адзін на адзін з Напалеонам. Але ж не аднаго пана адмірала, а ўсю армію яго, можаце не пагаджацца, аднак, на маю ацэнку, даволі жорсткае рашэнне. І помсьлівасцю сваю ўвекавечыў. Ня мог ён проста ў лоб Чычагаву выставіць прэтэнзіі за Нясьвіж. Хто б яму дазволіў! А са мной можна было жорстка абысьціся – Аракчэеў, не памылюся, займеў падставу надзвычайна парадавацца...

Усё гэта магло цалкам адпавядаць сапраўдным прычынам, а ў далейшым і пацвердзілася, але я быў зъдзіўлены ня гэтак неахвотаю князя Смаленскага канфліктуваць з Аракчэевым у справе, дзе той імкнуўся натоліць сваю даўнюю злосць, колькі маўчаньнем генерал-аўдытара, які ні слова не прамовіў пра такую ўплывоваю асобу, зацікаўленую, падобна фанатычнаму інквізітару, у вечных пакутах генерал-маёра Тучкова. Я адчую сябе абражаным, што быў прыцягнуты да справы, у якой было шмат патаемных інтарэсаў даваеннага паходжання, а замест іх гучала цікаўнасць да параграфаў Палявога Крымінальнага Укладання. Ня ведаючы яшчэ ў паўнаце ўсіх абставінаў справы, я наперад вырашыў, што даклад

мой па Аўдытарскім дэпартаменце не прынясе графу Аракчэеву жаданага задавальнення.

– Прашу прабачыць, Сяргей Аляксеевіч, але зусім ня ведаў аб гэтым канфлікце, – быў змушаны сказаць я. – У той час мяне толькі ў кадэты залічылі. Пра адстаўку графа, вядома, чую, аб вашым у ёй удзеле – ня меў уяўлення. Буду ўдзячны, калі палічыце магчымым падзяліцца.

– Чаму ж не, – не працівіўся ён. – Паданье мілай даўніны. Некалі яго шмат хто ведаў, ды армейскі афіцэрскі корпус знаходзіцца ў пастаянным аднаўленні. Вось як было. У артылерыйскім арсенале сярод рознага барахла знаходзілася старая павозка для съязгоў, якой з-за старасыці не карысталіся. Нейкі дробны ліхадзей тайком ад вартавых пралез за агароджу, зrzэзай з павозкі бархат і залатыя кісьці. Тады аб любым учынку ў войску трэба было дакладдаць гасудару, што і мусіў зрабіць Аракчэёў як інспектар артылерыі. Начальнікам батальёну, з якога былі вартавыя, служыў яго родны брат. Каб пазбавіць брата ад спагнання, Аракчэёў сказаў Паўлу, што на варце стаялі людзі з палка, якім камандаваў генерал-лейтэнант Вільдэ Іван Іванавіч. Гняўлівы Павел, словам Аракчэева даў веры, і дзённым загадам адставіў Івана Іванавіча ад службы. Я быў з ім у сяброўскіх стасунках, ён паведаў пра сваю бяду, і я звязрнуўся да графа Кутайсава, прыяцеля бацькі майго, з просьбай паведаміць гасудару, на сколькі несправядлівая адстаўка Вільдэ. Кутайсаў пагадзіўся. У той жа дзень на бале ў Гатчыне Павел убачыў Аракчэева і загадаў флігель-ад'ютанту не марудзячы выставіць яго за вароты, а наступным днём, 1 кастрычніка 1799 году, генерал-лейтэнант граф Аракчэёў 1-шы, за хлусылівае данясенне, а брат яго генерал-маёр Аракчэяў 2-гі за выпадак крадзяжу ў арсенале загадам адстаўленыя былі ад пасадаў. Па зъбегу абставінаў я ў гэты дзень пажалаваны быў генерал-маёрам. Натуральная, з той хвіліны, калі імператар Аляксандар вярнуў Аракчэева да страчаных пасадаў ніводнае прадстаўленне мяне да ўзнагародаў не было выкананае. Ніводнае. Магчыма, вы звязрнулі ўвагу на гэта ў маім фармуляры. А ўжо выпадак са скаргай быў, мяркую, як дарунак з нябесаў...

Генерал-маёр падазрае масонскую інтрыгу

– Вы думаецце, зараз абставіны зъмяніліся?

– Ня ведаю, – адказаў Тучкоў, – але упэўнены, што абвіавачваныні супраць мяне недарэчныя, і знойдзецца чалавек, які здолее растлумачыць гэта гасудару. Патрактавана ж было такім чынам, нібыта я з некалькімі афіцэрамі дзеля асабістай карысці разрабаваў скарбы Радзівілаў. Ды яшчэ ў кампаніі з нясьвіжскім кагалам. Як гэта ўявіць? Што я, граф Ламберт, Ланжарон, Сабанеёў, палкоўнік Кнорынг і іншыя генералы арміі нейкія рэчы па кішэнях пахавалі і дамовіліся маўчаць аў сваёй зладзейскай удачы? І якія гэта габрэі прыйшлі рабаваць Нясьвіжскі замак? Вы можаце ўявіць, што Татарскі ўланскі полк Кнорынга ўваходзіць у замак разам з габрэмі? Агульнымі шыхтамі?

– Не магу, – пасыміхнуўся я.

– Ды іх там і не было ніколі. Хто б пусыціў? Тым больш у палац глядзець багацьці. Усе габрэйскія веды – гэта плёткі і чуткі, узбагачаныя іудзейскай фантазіяй. Калі менскім губернатарам быў Туталмін, ён у замку Радзівілаў ладзіў балі. Там сотні афіцэраў зъбіраліся. Усе чулі аб

скарбах. Можа, хто і шукаў. Тысяча карцінаў на сьценах, сто ці больш пакояў, падвалы ня выхаджаныя, некаторыя на пяць сажэняў ніжэй паверхні зямлі, дамскія прывіды гуляюць па галерэях пры месячным сьвятле...

— Сяргей Аляксеевіч, — перапыніў я ўспаміны, — а ў тыя месяцы, калі вы жылі ў Менску, чакаючы судовага расьсьледавання, ці адбыўся тут аўкцыён малакаштойных рэчаў з ліку рэквізіваных у замку?

— Наколькі ведаю, было такое дзіўнае ўказаныне інтэнданту арміі Рахманаву ад адмірала Чычагава. Не хачу меркаваць, пра што Павел Васільевіч думаў, калі яго пісаў. Які аўкцыён маглі праводзіць у Менску ўзімку 1813 году? Колькі тут людзей засталося пасыля вайны? У іншай вёсцы болей было жыхароў. Хто б змог купляць? Варты праісьці па вуліцах і паглядзець на тутэйшых пакупнікоў. Хто з навакольных памешчыкаў паехаў бы ў выпалены горад набываць сабе рэчы, ведаючы, што яны належаць Радзівілам? Ды проста ездзіць па дарогах было небяспечна. Хапала рабаўнікоў. Напрыканцы лютага скрыні пагрузілі на сані і павезылі. Можа, і ў Москву. Ня ведаю. Мяне гэта ўжо не займала ў той час. Я ў тыя дні за выемкі з радзівілаўскіх прадуктовых магазінаў меўся даваць тлумачэнні. Пра некаторыя толькі тут упершыню дазнаўся...

— А з цяперашнім губернскім сакратаром, — пацікавіўся я, — у вас не было нейкіх стасункаў па судовай частцы? Ён у той час служыў старшынём дэпартаменту ў Менскім галоўным судзе.

— Не давялося. Але перакананы, што менавіта ён быў галоўным аўтарам той скаргі, якую падаў замковы захавальнік Бургельскі. Дакладней, уся мудрагелістасць дакументу — яго юрыдычны плён. Хаця, думаю, што і сама ідэя нарадзілася ў яго галаве. Справа ў тым, што Каменскі служыў адвакатам у Дамініка Радзівіла. Ну, не галоўным, а, можа, па асобных справах. Бургельскі і скарыстаўся паслугамі добрага знаёmcца. Ды і недастаткова сказаць знаёmcца — дапамогай *брата!* — Тучкоў падкрэсліў апошнія слова іранічнай інтанацыяй. — Пан Каменскі — аўтарытэтная асoba ў менскай масонскай ложы “Паўночная паходня”, масон сёмага градусу, па іхній іерархіі — *рыцар*. Не зъдзіўлюся, калі і Альберт Бургельскі будзе перакананы “*вольны муляр*”. Мураваную сцяну патаемнай скарбніцы цалкам добра зрабіў... Я за паўгоду, што тут правёў, атрымаў энцыклапедычныя веды аб губернскім жыцці і мясцовых адносінах, — патлумачыў ён, бачачы на май твары зъдзіўленыне.

— Праз сваякоў сваіх, зразумела.

— А як вашы сваякі, цікава ведаць, апынуліся на Літве?

— Па лініі сужоніцы маёй. Я быў жанаты з пляменьніцай Сямёна Гаўрылавіча Зорыча, якому імператрыца Кацярына падаравала ва ўладаныне Шклоў. У яго было многа сваякоў, усе ў беларускіх і літоўскіх губернях і аселі.

— Я вучыўся ў Шклоўскім кадэцкім корпусе, — сказаў я, паведамляючы такім чынам, што маю пэўнае ўяўленыне аб шклоўскіх справах, ва ўсялякім выпадку, аб ландшафтах мясцовасці. — Праўда, год толькі, да майскага пажару ў дзвеяніста дзясятым годзе. Потым нашыя роты перавялі ў Гродна.

Тучкоў звярнуў увагу на мае слова, паглядзеўши на мяне з асаблівой цікавасцю, быццам прызнаваў мяне за даўняга знаёмага.

— Так, была бяды. Пажар гэты для Сямёна Гаўрылавіча стаў забойчы. Ён болей за ўсё свой корпус і любіў. Чатырыста дваранскіх падлеткаў утрымліваў у Шклове за свой кошт, будынак узвеў, набыў бібліятэку, выпускнікам даваў ад сябе мундзір, афіцэрскі экіпаж ды сто рублёў. Ці шмат у нас такіх дабратворцаў? А яго вінавацілі ў растратах на картачныя даўгі.

— Кадэты вельмі паважалі Зорыча, — падтрымаў я. — Пасыля пераводу ў Гродна часта яго ўзгадвалі за вясёлы харкітар і добрую душу...

— Мяне гэтае съледства больш за ўсё крыўдзіць, — пахмурна сказаў Тучкоў, вяртаючыся да тэмы сваякоў, — што ў год вайны страціў я любімую жонку маю, а дзяцей у нас не было. Мне патрэбы няма быць карысьлівым, красыці рэчы на памяць у здраднікаў прысягі. У адмірала Чычагава, — дадаў ён, і прагучала гэта шматсэнсоўна, — трох дачкі, ім яшчэ да шлюбу расыці і расыці...

Мы замаўчалі. Я падумаў, што абмеркаваныне сямейных абставінаў можа завесыці нашую размову далёка ад галоўнага майго інтарэсу. Таму я выбраў аркуш са скаргай Бургельскага і падаў Тучкову.

— Наколькі, Сяргей Аляксеевіч, адпавядаюць сапраўднасці паказаныя ў заяве захавальніка нясьвіжскіх багацьцяў ваны ды іншых асобаў канкрэтныя дзеяньні ў сънежаньскае наведваныне замку?

Генерал-маёр узяўся перачытваць вядомы яму дакумент з непрыхаваным пачуцьцём агіды.

— У першае знаёмства з гэтай подласцю, выкладзенай Бургельскім, — сказаў Тучкоў, вяртаючы мне паперу, — думаў я, што ня здолею съцярпець, паеду і застрэлю хлусылівага паляка. З праўды тут толькі тое, што корпус сапраўды заходзіў у Нясьвіж, а казакі Грэкова — у замак. І Бургельскі сапраўды быў пад замком у паўпадвале, аднак натопленым, там вельмі добрая печ. А ўсё астатнія — адны гіпербалы. Як можа казачы полк ды і ўсе іншыя вывозіць мэблю з гасцініцай, рушачы да арміі? Нашто яна ім? Калі б хто і захацеў, якім транспартам везыці канапы ў стылі ракако — загрузіць мэбліяй карпусны або замест правіянту, бомбаў, інструменту? Ну, а люстры нашто ў замежным паходзе? І адкуль узяліся “рэшткі серабра”? І “рэшткі” — гэта колькі? Адзін кубачак ці поўны сталовы сервіз на тузін персонаў? І конская вупраж якая? Для запрэжкі цугам ці для верхавога каня? Апошняя, зразумела, маглі прыхапіць казакі палкоўніка Грэкова. Сумняваюся, што яны пыталіся пра дазвол у свайго камандзіра. І книгі на невядомых мовах зусім не казачая мара! Усё гэта агульныя слова, туман, у якім неабмаліванныя фігуры, скарыстаўшы выпадак, хітра расыцягнулі з замка розныя рэчы па мясцовых сваіх мядзьведжых фальварках...

— На што ж мог разылічваць заяўнік, ствараючы такую сваю скаргу? — спытаў я.

— Калі скарга гэтая стваралася, князь Дамінік Радзівіл быў жывы. Канешне, спадзяваліся, што вернецца пераможцам. Тут уся шляхта верыла, што і Напалеон вернецца з яшчэ большай арміяй і расыцісне Расію, як вош, пазногцем. Корпусу Эртэля, а потым майму, усе прыпасы, узятыя ў фальварках пад расыпскі, залічвалі як жорсткае разарэнне ад расейскіх войскаў, а французаў, палякаў і свае літоўскія палкі ўтрымлівалі без гуку пратэсту. Князь Радзівіл вернецца — не ў каменданта-здрадніка пытацца яму пра свае каштоўнасці. З арміі Чычагава, з корпуса

Тучкова, з казакаў Грэкава. Шукай іх на расейскіх абшарах. У 1794 годзе ў Вільні лічыўся я за першага ворага, бо выпадкам была пашкоджаная святая ікона пры артылерыйскім абстрэле капліцы на Вострай Браме, з вокан якой стравялі ў разылкі маіх гарматаў. Цяпер я чацьвёрты год пад съледствам як раскрадальнік пасыцеляў і рэштак серабра. Але чаму я адзін? Дзе Чычагаў? Жывы і здаровы за мяжой, аднак гасудар пакінуў яго ў Дзяржаўным Савеце з выплатай пенсіёну. Дзе палкоўнік Грэкаў? Ён цяпер генерал-маёр. Дзе генерал-маёр граф Ламберт? Ён цяпер генерал-лейтэнант. Дзе палкоўнік Кнорынг. Ён цяпер генерал-маёр. Пажалаваны чынам ў сьнежні 1812 году за лістападаўскія баі, у тым ліку і за ўзяцце Нясьвіжа...

Тучкоў дазваляе сабе вінаваціць гасудара

– А дзе вас, Сяргей Аляксееўіч, засыпей загад аб адхіленьні ад камандавання корпусам? – вырашыў спытаць я.

– Каля Варшавы, пры асадзе крэпасці Модлін.

– Адміral Чычагаў накіраваў каштоўнасці па трох адрасах – у музей Валуеву, у маскоўскі сабор, у Харкаў. Цікава, ён сам прыняў такое ра шэнне ці яно абміркоўвалася з генераламі арміі?

– Не могу ведаць, – адказаў Тучкоў. – Са мной і ў маю бытнасць дзяжурным генералам не абміркоўвалася. Але наўрад ці сам. Думаю, ён выканалаў падказку ці пажаданье гасудара...

Такое меркаванье выглядала вельмі праўдападобна. Гасудар ня выказаў Чычагаву ўдзячнасці за яго ініцыятыву ў вывазе нясьвіжскіх скарбаў і, нават не зірнуўшы ў іх бок, аддаў для музеянага выкарыстання, магчыма, і на аўкцыён парай выставіць просыценкія рэчы. Адміral, як памятаў я з дакументаў, бачыў куфры з каштоўнасцямі апошні раз, калі ўсьлед за авангардам арміі съпяшаўся да Барысава. Нашто ж камандуюочы 3-й армій прыгнаў абоз з княжацкім каштоўнасцямі ў толькі што вызвалены Менск на захаванье, быццам гэта была салома ці мука? Я пацікавіўся ў Тучкова яго ацэнкай тагога ра шэння.

– Паступіць інакш Чычагаў ня меўся, – быў нечаканы адказ генерал-маёра. – На Нясьвіж рухаліся аўстрыйцы, па тым становішчы маглі рухацца – скарбы дасталіся б ім. Тады ўзынкае пытанье – нашто шукалі? Не забярэ армія, знайдутца рабаўнікі на такі трафей. Значыць, трэба пакідаць пры іх гарнізон. Перад захопам замка там зявіліся ўланы з палка Радзівіла, была з імі перастрэлка ў Кнорынга. Частка з іх ўцякла, камендант Бургельскі выпусціў праз падземны ход... Слуг яго давялося дапытваць – пасыпелі ці не пасыпелі ўланы забраць менавіта каштоўнасці. Думаю, што галоўная памылка Чычагава ўтойвалася ў тым, што замест жывога ці мёртвага Напалеона рашыў ён парадаваць гасудара нясьвіжскім скарбамі. Польскія прыхільнікі пры двары адразу ж надалі гэтаму палітычную значнасць...

Пры гэтых словаў я выказаў свой сумнეў:

– Дзе Нясьвіж, дзе палякі! Бяз іх відочна: вось князь з напалеонаўскім ордэнам Ганаровага легіёна – вось рэквізіцыя яго скарбаў. Што пецярбургскія палякі маглі абвергнуць?

– Эх, Андрэй Юр'евіч, гэта па вашай логіцы правільна, – уздыхнуў

Тучкоў. – А на польскі разум – наўмысная абраза і нацыянальнае прыніжэнье. Гавораць, Адам Чартарыйскі нават съпецыяльны артыкул упісаў у Канстытуцыю Царства Польскага перад яе найвысачэйшым зацьвярджэннем. Патрапіць вам у рукі, зможаце прачытаць, літаральна не памятаю, але прыкладна гэтак сформуляваны: “...Всякая собственность, находится ли она на поверхности земли или в ее недрах и кому бы ни принадлежала, объявляется священною и неприкосновенной. Никакая власть не может посягнуть на нее под каким бы то ни было предлогом. Всякий, посягающий на чужую собственность, почитается нарушителем общественной безопасности и, как таковой, наказывается”. Вось уласна я і выстаўлены на агляд як пакараны парушальнік грамадской бяспекі палякаў. Хоць яшчэ, на іх погляд, і не пакараны.

– Прабачце, Сяргей Аляксееўіч, – запярэчыў я, – але ці не перабольшваеце вы значэнье нясьвіжскага інцыдэнту?

Тучкоў стомлена і безнадзеяна ўздыхнуў, што адносілася, як я адчуў, да хібаў агульнага неразуменя, ад якога ня быў свабодны і я, і марнасцю высілкаў тлумачыць відавочныя рэчы. Усё ж ён заяўіў:

– Андрэй Юр'евіч, не было ніякага інцыдэнту і быць не магло. Хіба армія вінаватая, што гасудар утойваў свае планы дзяржаўнага адраджэння польскага каралеўства? Палякі нас атакуюць, а мы даруем ім Хартыю вольнасці. Калі такі напрамак мае палітыка, то трэба яго абвясціць галосна, па меншай меры, хоць бы па арміі, каб пазбегнуць непараузмення...

– Вядома, – працягваў ён, – але толькі па чутках вядома, прабалбатаўся нехта з зацікаўленых персонаў, што адноўленае польска-літоўскае каралеўства павінна было зьявіцца ў складзе Расіі пасылья бітвы пад Аўстэрліцам. Аднак Кутузав бітву ня выйграў, і радасць палякам замест імператара Аляксандра змог даставіць Напалеон, утварыўшы Варшаўскае герцагства. Цяпер ён для іх съвяты, нават тут працпольскае насельніцтва чакала яго, як месію. Толькі Бог ведае, чаму гасудар вырашыў, што палякі будуць яму верныя і ўздзячныя болей, чым Напалеону. Разарэнне палякамі Смаленску, польскія намаганні на Барадзінскім полі, абарона ўланамі Панятоўскага пераправы на Беразіне засведчылі, наколькі далёкі гасудар ад разуменя польскай натуры і магчымасцяў іх ўздзячнага стаўлення да Расіі.

– Сяргей Аляксееўіч, – зъвярнуўся я да яго цвярозасыці, – вы ж лепш за мяне разумееце, што я ў аўдытарскай справаўдачы не змагу ацэніваць настрой думак гасудара, мне даручана аб'ектыўна ацаніць падставы скаргі нясьвіжскага каменданта – колькі там праўды, у чым там выдумка...

– Менавіта аб праўдзе і ўсе мае думкі, – сказаў Тучкоў. – Што называюць інцыдэнтам? Тоё, што інтэнданты бралі гарох на салдацкую кашу і сена для коней? Але ў адрозненіне ад польскіх рабункаў маскоўскіх палацаў, у нясьвіжскім замку каштоўнасці канфіскаваныя былі па волі, нікога да съценкі не паставілі і факелы ў вокны дамоў ня кідалі, як у Москве, а троє слугаў былі пакараныя розгамі за ўкрыццё варожых салдатаў, хоць па аbstавінах ваеннага часу такая дапамога магла каштаваць ім жыцця. Цяпер жа палякам – Канстытуцыя, гасудар будзе павінен ехаць у Варшаву каранавацца. Выходзіць, – заключыў Тучкоў з горыччу, – польскія палкі не дарэмна паклалі людзей, дапамагаючы Напалеону браць

Сямёнаўскі рэдут, рабуючы і палячы Москву. Ні ў чым яны не вінаватыя, усё ў іх святое і недатыкальнае! А я пакінуты ў злачынцах ім на суцяшэнье...

– Падобна на тое, – пагадзіўся я, разумеючы, што сънежаньскі начлег у замку данскіх казакаў Грэкава з наступным зынікненнем шмат чаго добра, што слугі кепска схавалі, ня можа мець спасылак на нясьвіжскіх габрэяў, на аскепкі ўланскага палка князя Дамініка, нават на марозныя ночы, бо астатні склад корпусу таксама правёўnoch не ля бівачных вогнішчаў пад зорным небам. Усе ж не лазарэт разъмесьціўся ў замку, і ня лекі для параненых патрабаваў ад каменданта генерал-маёр. Адсюль вынікала, што хацелася пану Тучкову ў сънежні паўтарыць лістападаўскую ўдачу адмірала Чычагава. Я разумеў яго матывы: у яго два браты былі забіты ў Барадзінскай бітве палякамі Панятоўскага, а трэці паранены і нацярпейся ў палоне... Хто ў тыя дні дапускаў, што палякам ня толькі даруюць віну, але і падаруюць Хартыю, і які-небудзь юны паручык адноўленага польскага войска прыедзе ў Талачын падпітваць свае патрыятычныя фантазіі на месцы спаленяня съцягоў разьбітых ушчэнт напалеонаўскіх палкоў?

Мы з Тучковым разъвіталіся незадаваленые адзін адным: ён – паколькі не адчуў майго разуменяня перажытых ім непрыемнасцяў, я – паколькі тлумачэныні сънежаньскага візіту ў нясьвіжскі замак ня мелі дастатковай важкасці, а выняткі рэчаў, зробленыя казакамі, немагчыма было абгрунтаваць з той дастатковасцю, з якой абгрунтоўвалася неабходнасць рэквізіцыі скарбаў. Пакуль што я ня мог прыстойна заматыўваць сэнс наведваньня замка рэзервовым корпусам, а падтрымліваць скаргу было мне не па душы...

(Заканчэнне ў наступным нумары)